

Rimsko govorništvo
(164. pr. Kr. – 430. po Kr.)

Čitanka

Odsjek za klasičnu filologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Listopad 2018.

Predgovor

Izbor koji je pred vama donosi odabrane odlomke tekstova važnih za poznavanje i razumijevanje rimskog govorništva i njegove uloge u društvu, od početka rimske književnosti do kasne antike.

Zadatak je studenata da, uz pomoć uobičajene referentne literature, kod kuće prirede svaku cjelinu, tako da budu spremni raspravljati o sadržaju na nastavi.

Čitanka je također dio lektire propisane za ovaj kolegij, uz Ciceronov govor *Pro Milone*.

Izbor je priredio Neven Jovanović, nastavnik Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Izvorni kod prijeloma ovog izbora, priređen pomoću programa L^AT_EX i X_YL^AT_EX, dostupan je u repozitoriju <http://bitbucket.org/nevenjovanovic/romrhet-lectiones> na servisu BitBucket.

U Zagrebu, listopada 2018.

Ovo djelo je ustupljeno pod Creative Commons licencom Imenovanje 3.0 ne-lokalizirana licenca. Da biste vidjeli primjerak te licence, posjetite <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> ili pošaljite pismo na Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, SAD.

Caput 1

M. Porcius Cato (234-149 a. Chr. n)

Orationem de sumptu suo (XLI), quam ad consulatus tempus priores rettulere editores, a. 590/164 habitam esse docuit Fraccaro¹ Oratio in iudicio quodam de moribus apud censores a Catone dicta videtur, cum ei nimius effususque sumptus crimini daretur, domesticus scilicet, quod pecuniae publicae parcum praeter modum eum fuisse comperimus.² Cum enim parsimonia atque frugalitate rem familiarem auxisset, dulcius vivere coeperat et convivia liberalius instruere, ad quae familiares invitabantur:³ eius igitur inimici, qui per totam vitam eum exagitavere, siquidem quater et quadragies diem ei dixerunt, ob nimium sumptum apud censores accusasse eum videntur. Cum autem e fr. 173 Catonem septuagesimo aetatis anno orationem dixisse constet, a. 590/164, L. Aemilio Paulo Q. Marcio Philippo censoribus, id factum esse efficiamus licet. Absolutus tamen fuisse videtur, et quod Plinius⁴ testis est quotiens accusatus sit, totiens absolutum eum esse, et quia si ille vir notatus esset, fieri non potest ut eius notationis memoria omnino excideret.

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* I, Torino, 1930. Prolegomena, 69-70.

---

¹“L’orazione di Catone ‘de sumptu suo’ ” in “Studi storici per l’ant. class.” III (1910), pp. 378-386.

²Plutarch., Cat. mai. 5, 6, ait equum etiam, quo consul in obeundis ducis muneribus usus fuisset, in Hispania eum reliquisse, ne portorium eius civitati imputaretur.

³Plutarch Cat. mai. 25, 3.

⁴Plin. n. h. VII 27, 100.

**Marcus Cornelius Fronto (floruit ca. 143),
Ad M. Antoninum Imp. epist. 1.2.11.4**

Quoniam mentio παραλείψεως habita est, non omittam quin te impertiam quod de figura ista studiosius animadverterim, neque Graecorum oratorum neque Romanorum, quos ego legerim, elegantius hac figura usum quemquam quam M. Porcium in ea oratione, quae 'De sumptu suo' inscribitur, in qua sic ait:

Iussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio. Tabulae prolatae: maiorum bene facta perlecta; deinde quae ego pro re p. fecissem leguntur. Ubi id utrumque perlectum est, deinde scriptum erat in oratione: 'Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum.' 'Attat, noli noli <s>cribere', inquam, 'istud: nolunt audire'. Deinde recitavit: 'Numquam praefectos per sociorum vestrorum oppida inposivi, qui eorum bona liberos diriperent.' 'Istud quoque dele: nolunt audire; recita porro.' 'Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem qui cepissent.' 'Istuc quoque dele: nihil <e>o minus volunt dici; non opus est recitato.' 'Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent'. 'Perge istuc quoque uti cum maxime delere.' 'Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi neque eos malo publico divites feci.' 'Enim vero usque istuc ad lignum dele.' Vide sis, quo loco re<s> p. siet, uti quod rei p. bene fecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne invidiae siet. Ita inductum est male facere inpoene, bene facere non inpoene licere.

Haec forma παραλείψεως nova nec ab ullo alio, quod ego sciam, usurpata est. Iubet enim legi tabulas et quod lectum sit, iubet praeteriri.

Caput 2

C. Sempronius Gracchus (154-121 a. Chr. n)

Novem annis minor natu quam Tiberius frater, longe et praestantiore ingenio et uberiore facundia eum superavit. Postquam prima stipendia a. 616/138 meruit, et triumvir a. d. i. a. ex lege Sempronia factus est (a. 621/133), quaestor creatus Sardiniam provinciam a. 628/126 sortitus est: Romam autem post biennium sua sponte reversus, tribunus plebis a. 631/123 creatus est et iterum insequenti anno: quo in magistratu cum multas promulgasset leges plebi gratissimas, eius adversarii enixe restiterunt, quominus rursus tribunus crearetur: repulsam enim tertio tribu natu petendo tulit. Cum autem hac de causa valde eius potentia imminuta esset, postquam coloniam Carthaginem lege Rubria deduxit a. 633/121, L. Opimio inimicissimo eius consule, seditione orta, interfectus est eiusque corpus, capite praeciso, quibusdam auctoribus¹ in Tiberim proiectum, aliis² vero Misenum ad Corneliam matrem latum est.³

De eius oratoria laude concors est veterum scriptorum iudicium, maximique ponderis Ciceronis testimonium, qui, quamvis oratoribus popularis partis minime faveret, haud dubitavit affirmare⁴ neminem pleniorum aut uberiorum eo ad dicendum fuisse.

Fuit Gaius, quod ad inventionem pertinet, frequens sententiis, quod ad elocutionem, grandis verbis et splendidus, actione autem vehemens et concitatus atque acrimoniae impetusque plenus et ad

---

¹Plut. C. Gr. 17, 6; Vell. II 6, 7.

²Oros. V 12, 9.

³Veterum scriptorum testimonia ad Gai vitam pertinentia collecta videre potes apud Nataliam Haepke, pp. 25-28.

⁴Cic. Brut. 33, 125.

animos movendos maxime idoneus. Quanta vero eius fuerit cura in voce modulanda, quae maximam ad actionis usum atque laudem partem obtinet,⁵ ut canora ea atque ad rem apta uteretur, id docet, quod Cicero de Licinio fistulatore narrat, quem Gaius, cum contionaretur, adhibuerit, qui fistulam inflando aut eum remissum excitaret, aut a contentione revocaret.⁶

Quando orationem ‘de legibus promulgatis’ – hunc enim titulum Gellius⁷ et Scholia Bobiensia⁸ tradiderunt, Festus⁹ autem ‘de legibus a se promulgatis’ – Gaius habuerit, virorum doctorum sententiae discrepant: alii¹⁰ enim ad initium prioris tribunatus eam esse referendam censuerunt; alii¹¹ alteri tribunatui vindicarunt. Cum autem constet orationum indices non ad ipsos, qui eas dixerint pertinere, verum ad grammaticos qui earum fragmenta tradiderint,¹² hanc orationem habitam esse existimemus oportet de rogationibus quae non perlatae sunt: cum autem post initum alterum tribunatum leges a Gaio promulgatas esse de coloniis Tarentum et Capuam¹³ deducendis deque adsciscendis in civitatem Latinis, compertum sit, et cum mox senatus consultum esset factum, ne quis in urbe moraretur, nisi qui ius suffragii haberet, et Livio Druso,¹⁴ tribuno plebis, persuasisset senatus, ut Gracchi rogationibus intercederet, utque legem de duodecim coloniis deducendis ferret, ad plebis animos conciliandos, plebem laetam Gracchi leges contemnere coepisse, veri simile videtur

⁵Cic. de orat. III 60, 224.

⁶Cic. de orat. III 60, 225, ex quo cetera pendent hac de re testimonia: Quint. I 10, 27; Val. Max. VIII 10, 1; Plut. Ti. Gr. 2, 6; Gell. I 11, 10; Amm. Marc. XXX 4, 19.

⁷Gell. IX 14, 16; X 3, 2.

⁸Schol. Bob. pro Sulla p. 81, 19 St.

⁹Fest. p. 218, 30 L.

¹⁰Meyer p. 234, qui vero parum diligenter ait: antequam leges suas promulgasset, orationem in concione habuit, in qua cum orationem post leges promulgatas habitam esse ex eius indice appareat; Lange III, p. 34, qui a Gaio orationes, de suis legibus habitas, sub hoc indice ‘orationes de legibus promulgatis’ esse collectas censuit: verum una modo huiusmodi oratio memeoratur; Cima, p. 123, qui orationem a Gaio habitam esse censuit, ut leges suas populo commendaret, “mostrando quale fosse in genere lo spirito di esse, ma riservandosi di sostenerle particolarmente man mano che fossero venute in discussione e sottoposte all’approvazione delle tribù”; item fere Mommsen, Röm. Gesch. 99, p. 104.

¹¹Nitzsch, Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger, Berlin 1847, p. 398; Neumann, I, p. 251, Kornemann, p. 51, Fraccaro, Studi storici VI, p. 105.

¹²Fraccaro, Catoniana, in “Studi storici” III (1910) p. 265.

¹³Haec Plutarchus, C. Gr. 8, 3, et de vir. illustr. 65, 3: colonos etiam Capuam et Tarentum mittendos censuit: alii vero Tarentum et Scolacium tradiderunt.

¹⁴App. b. c. I 23: cfr. Plut. C. Gr. 8, 5-6.

ad eas leges promulgatas neque tamen perlatis orationem esse referendam; eo magis quod de libidine atque intemperantia magistratum populi Romani fusius tunc eum locutum esse fragmenta (45-46) doceant neque eundem impetum eandemque fiduciam atque antea tunc ei fuisse sed praesentes difficultates instantesque calamitates animo eum sensisse (fr. 44).¹⁵

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* II, Torino, 1930. Prolegomena, 35-51.

Aulus Gellius (ca. 130 – post 170), *Noctes Atticae* 10.3.3

Locorum quorundam inlustrorum conlatio contentioque facta ex orationibus C. Gracchi et M. Ciceronis et M. Catonis.

Fortis ac uehemens orator existimatur esse C. Gracchus. Nemo id negat. Sed quod nonnullis uidetur seuerior, acrior ampliorque esse M. Tullio, ferri id qui potest? Legebamus adeo nuper orationem Gracchi de legibus promulgatis, in qua M. Marium et quosdam ex municipiis Italicis honestos uiros uirgis per iniuriam caesos a magistratibus populi Romani, quanta maxima inuidia potest, conqueritur.

Verba haec sunt, quae super ea re fecit:

Nuper Teanum Sidicinum consul uenit. Vxor eius dixit se in balneis uirilibus lauari uelle. Quaestori Sidicino M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur, qui lauabantur. Vxor renuntiat uiro parum cito sibi balneas traditas esse et parum lautas fuisse. Idcirco palus destitutus est in foro, eoque adductus suae ciuitatis nobilissimus homo M. Marius. Vestimenta detracta sunt, uirgis caesus est. Caleni, ubi id audierunt, edixerunt, ne quis in balneis lauasse uellet, cum magistratus Romanus ibi esset. Ferrentini ob eandem causam praetor noster quaestores arripi iussit: alter se de muro deiecit, alter pressus et uirgis caesus est.

In tam atroci re ac tam misera atque maesta iniuriae publicae contestatione ecquid est, quod aut ampliter insigniterque aut lacrimose atque miseranter aut multa copiosaque inuidia grauique et penetrabili querimonia dixerit? breuitas sane et uenustas et mundities orationis est, qualis haberi ferme in comoediarum festiuitatibus solet.

Item Gracchus alio in loco ita dicit:

¹⁵Cfr. Fraccaro, "Studi storici" VI, p. 106, 108.

Quanta libido quantaque intemperantia sit hominum adulescentium, unum exemplum uobis ostendam. His annis paucis ex Asia missus est, qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adulescens pro legato. Is in lectica ferebatur. Ei obuiam bubulcus de plebe Venusina aduenit et per iocum, cum ignoraret, qui ferretur, rogauit, num mortuum ferrent. Vbi id audiuit, lecticam iussit deponi, struppis, quibus lectica deligata erat, usque adeo uerberari iussit, dum animam efflauit.

Haec quidem oratio super tam uiolento atque crudeli facinore nihil profecto abest a cotidianis sermonibus.

Caput 3

L. Licinius Crassus (140-91 a. Chr. n)

Natus est a. 614/140;¹ inter annos 642/112 et 646/108² quaestor in Asia fuit, unde Athenas venit:³ a. 647/107 tribunus plebis, inter annos 649/105 et 651/103 aedilis curulis, praetor a. 655/99, consul a. 659/95 cum Q. Mucio Scaevola, quem in omnibus fere magistratibus collegam habuit: provinciam autem Galliam sortitus, cum obscuriores quasdam Alpinas gentes vicisset, triumphum frustra postulavit: censor denique fuit a. 662/92 cum Cn. Domitio Aenobarbo, quo in magistratu rhetores Latinos edicto ex urbe sustulit.⁴ Mortuus est a. 663/91.

Antonium Crassumque oratores fuisse maximos et in his primum cum Graecorum gloria Latine dicendi copiam aequatam esse ait Cicero:⁵ uter autem maior exstiterit magnam fuisse controversiam e Ciceronis rhetoricis libris patet.

De rhetoricis suis studiis ipse Crassus apud Ciceronem⁶ loquitur: adolescentem enim summorum oratorum Graecas orationes se explicavisse, et postea, quae Graece legisset, ea Latine reddere diligentissime consuevisse: rhetorem autem Metrodorum, in Asia quaestor cum esset, libenter a se auditum.⁷ Sed et ceterarum litterarum studiis summa cura operam dedit: fami-

---

¹Cic. Brut. 43, 161, ubi correxit quod ipse novem annis ante minus recte scripserat: de or. II 99, 364: quadriennio minor est (scil. Crassus quam Antonius).

²Cfr. Fr. Sobeck, Die Quaestoren der römischen Republik, Bresl. 1909, p. 20.

³Cic. de or. I 11, 45.

⁴Cic. de or. III 24, 93.

⁵Cic. Brut. 36, 138.

⁶Cic. de or. I 34, 155.

⁷Cic. de or. III 20, 75.

liariter enim Archia poeta⁸ et Antipatro Sidonio⁹ usus est: L. Coelium Antipatrum iuris magistrum habuit¹⁰ tantumque in hac doctrina profecit, ut eloquentium iurisperitissimus putaretur.¹¹ Cum autem Athenas ex Macedonia venisset, summos philosophos audivit, Charmadam et Clitomachum academicos, Mnesarchum stoicum, Diodorum peripateticum.¹²

Fuit in eo Latine loquendi accurata atque sine molestia diligens elegantia:¹³ multae et cum gravitate facetiae:¹⁴ non multa in dicendo iactatio corporis, nulla autem inambulatio neque crebra suppositio pedis.¹⁵

Orationem pro M. Curio apud centumviros, quam Cicero adeo extulit laudibus, ut eam unam se malle profiteretur, quam castellanos triumphos duo,¹⁶ habuit Crassus anno fere 661/93.¹⁷ Quae fuerit causa his docet verbis Boethius:¹⁸

Ex eodem etiam similitudinis loco illa sumi Cicero proponit quae vocantur exempla, veluti Crassus in causa Curiana, quae fuit huiusmodi: Quidam praegnantem uxorem relinquens scripsit haeredem posthumum, eique alium substituit secundum, qui Curius vocabatur, ea conditione, ut si posthumus, qui intra menses decem proximos nasceretur, ante moreretur quam in suam tutelam pervenisset, idem ante obiret diem, quam testamentum iure facere posset, secundus haeres succederet; quod si ad id tempus pervenisset quo, iam firmo iudicio in suam tutelam receptus, iure civili instituto posset haerede defungi, secundus haeres, id est Curius, non succederet quae vocatur substitutio pupillaris: quaesitum est an valeret ita instituta ratio. Crassus igitur multa protulit exempla, quibus ita institutus haeres obtinuisse haereditatem, quae exemplorum commemoratio iudices movit.

---

⁸Cic. pro Archia 3, 6.

⁹Cic. de or. III 50, 194.

¹⁰Cic. Brut. 25, 102.

¹¹Cic. Brut. 39, 145.

¹²Cic. de or. I 11, 45.

¹³Cic. Brut. 38, 143; cfr. 40, 148.

¹⁴Cic. Brut. 43, 158; cfr. de or. II 54, 220; 56, 228.

¹⁵Cic. Brut. 43, 158.

¹⁶Cic. Brut. 73, 256.

¹⁷Post annum 659/95 eam habitam esse docet Cic. Brut. 39, 145: ab his patronis aequalibus et iam consularibus causa illa dicta est: sed e Cic. de or. I 39, 180: nuper, et pro Caecina 18, 53: paulo antequam nos in forum venimus, a. fere 661/93 efficiamus licet.

¹⁸Boethius, Commentaria in Topica Ciceronis, 64, 1117C (auctor 480-525).

Cum autem nullus natus esset filius, M.' Curius hereditatem petivit: obstitit M. Coponius, illius uxoris propinquus. Pro Coponio dixit Q. Mucius Scaevola, pro Curio autem Crassus, qui superior discessit. Quibus argumentis causam is defenderit, e Cicerone comperimus,¹⁹ fuitque illud iudicium propter Crassi salem et leporem et politissimas facetias hilaritatis atque laetitiae plenum.²⁰

A. 663/91 paulo ante quam mortuus est, orationem habuit in senatu contra L. Marcium Philippum consulem, M. Livi Drusi trib. plebis acerrimum adversarium; qui Philippus in senatum vehementer in contione invectus erat iniuriasque iecerat. Crassus, e Tusculano Romam reversus, adeo graviter atque mirabiliter locutus est, senatus dignitatem a Philippi iniuriis defendens, ut a se ipso, teste Cicerone,²¹ eo die superatus esse putaretur, qui ceteros semper superasset.

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* II, Torino, 1930. Prolegomena, 75-82.

Marcus Tullius Cicero, *De oratore* (55 a. Chr. n), 2.24

(Inquit Crassus:) Otium autem quod dicis esse, adsentior; verum oti fructus est non contentio animi, sed relaxatio. Saepe ex socero meo audiavi, cum is diceret socerum suum Laelium semper fere cum Scipione solitum rusticari eosque incredibiliter repuerascere esse solitos, cum rus ex urbe tamquam e vinclis evolavissent. Non audeo dicere de talibus viris, sed tamen ita solet narrare Scaevola, conchas eos et umbilicos ad Caietam et ad Laurentum legere consuesse et ad omnem animi remissionem ludumque descendere. Sic enim res sese habet, ut, quem ad modum volucris videmus procreationis atque utilitatis suae causa effingere et construere nidos, easdem autem, cum aliquid effecerint, levandi laboris sui causa passim ac libere solutas opere volitare, sic nostri animi negotiis forensibus atque urbano opere defessi gestiant ac volitare cupiant vacui cura ac labore. Itaque illud ego, quod in causa Curiana Scaevolae dixi, non dixi secus ac sentiebam: nam “si,” inquam “Scaevola, nullum erit testamentum recte factum, nisi quod tu scripseris, omnes ad te cives cum tabulis veniemus, omnium testamenta tu scribes unus. Quid igitur?” inquam “quando ages negotium publicum? quando amicorum? quando tuum? quando denique nihil ages?” Tum illud addidi “mihi enim liber esse non vide-

¹⁹Brut. 53, 197; de or. I 57, 243; II 6, 24.

²⁰Cic. de or. I 57, 243.

²¹Cic. de or. III 1, 3.

tur, qui non aliquando nihil agit.” In qua permaneo, Catule, sententia meque, cum huc veni, hoc ipsum nihil agere et plane cessare delectat.

Aulus Gellius (ca. 130 – post 170), Noctes Atticae 15.11

Verba senatusconsulti de exigendis urbe Roma philosophis; item uerba edicti censorum, quo inprobati et coerciti sunt, qui disciplinam rhetoricam instituere et exercere Romae coeperant.

C. Fannio Strabone M. Valerio Messala coss. senatusconsultum de philosophis et de rhetoribus factum est:

M. Pomponius praetor senatum consuluit. Quod uerba facta sunt de philosophis et de rhetoribus, de ea re ita censuerunt, ut M. Pomponius praetor animaduverteret curaretque, uti ei e republica fideque sua uideretur, uti Romae ne essent.

Aliquot deinde annis post id senatusconsultum Cn. Domitius Ahenobarbus et L. Licinius Crassus censores de coercendis rhetoribus Latinis ita edixerunt:

Renuntiatum est nobis esse homines, qui nouum genus disciplinae instituerunt, ad quos iuuentus in ludum conueniat; eos sibi nomen inposuisse Latinos rhetoras; ibi homines adulescentulos dies totos desiderare. Maiores nostri, quae liberos suos discere et quos in ludos itare uellent, instituerunt. Haec noua, quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent neque recta uidentur. Quapropter et his, qui eos ludos habent, et his, qui eo uenire consuerunt, uisum est faciundum, ut ostenderemus nostram sententiam nobis non placere.

Marcus Tullius Cicero, De Oratore (55 a. Chr. n), 3.1-2

LIBER TERTIVS

Instituente mihi, Quinte frater, eum sermonem referre et mandare huic tertio libro, quem post Antoni disputationem Crassus habuisset, acerba sane recordatio veterem animi curam molestiamque renovavit. Nam illud immortalitate dignum ingenium, illa humanitas, illa virtus L. Crassi morte exstincta subita est vix diebus decem post eum diem, qui hoc et superiore libro continetur. Ut enim Romam rediit extremo ludorum scaenicorum die, vehementer commotus oratione ea, quae ferebatur habita esse in contione a Philippo, quem

dixisse constabat videndum sibi esse aliud consilium; illo senatu se rem publicam gerere non posse, mane Idibus Septembribus et ille et senatus frequens vocatu Drusi in curiam venit; ibi cum Drusus multa de Philippo questus esset, rettulit ad senatum de illo ipso, quod in eum ordinem consul tam graviter in contione esset invectus.

Hic, ut saepe inter homines sapientissimos constare vidi, quamquam hoc Crasso, cum aliquid accuratius dixisset, semper fere contigisset, ut numquam dixisse melius putaretur, tamen omnium consensu sic esse tum iudicatum ceteros a Crasso semper omnis, illo autem die etiam ipsum a se superatum.

Deploravit enim casum atque orbitatem senatus, cuius ordinis a consule, qui quasi parens bonus aut tutor fidelis esse deberet, tamquam ab aliquo nefario praedone diriperetur patrimonium dignitatis; neque vero esse mirandum, si, cum suis consiliis rem publicam profligasset, consilium senatus a re publica repudiaret. Hic cum homini et vehementi et disertio et in primis forti ad resistendum Philippo quasi quasdam verborum faces admovisset, non tulit ille et graviter exarsit pigneribusque ablatis Crassum instituit coercere. Quo quidem ipso in loco multa a Crasso divinitus dicta <esse> ferebantur, cum sibi illum consulem esse negaret, cui senator ipse non esset.

‘An tu, cum omnem auctoritatem universi ordinis pro pignere putaris eamque in conspectu populi Romani concideris, me his existimas pigneribus terreri? Non tibi illa sunt caedenda, si L. Crassum vis coercere: haec tibi est incidenda lingua, qua vel evulsa spiritu ipso libidinem tuam libertas mea refutabit.’

Permulta tum vehementissima contentione animi, ingeni, virium ab eo dicta esse constabat sententiamque eam, quam senatus frequens secutus est ornatissimis et gravissimis verbis, ut populo Romano satis fieret, numquam senatus neque consilium rei publicae neque fidem defuisse ab eo dictam et eundem, id quod in auctoritatibus perscriptis exstat, scribendo adfuisse.

Illa tamquam cycnea fuit divini hominis vox et oratio, quam quasi expectantes post eius interitum veniebamur in curiam, ut vestigium illud ipsum, in quo ille postremum institisset, contueremur...

Caput 4

Rhetorica ad Herennium (90-80 a. Chr. n)

Operis conspectus

- 1.1 Prooemium
- 1.2 Tria genera causarum: demonstrativum, deliberativum, iudiciale
- 1.3 Officia oratoris: inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio; ars, imitatio, exercitatio
- 1.4 - 3.15 Inventio
- 1.4 Partes orationis: exordium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio, conclusio
- 1.5 Quattuor genera causarum: honestum, turpe, dubium, humile
- 3.16 - 3.18 Dispositio
- 3.19 - 3.27 Pronuntiatio
- 3.28 - 3.40 Memoria
- 4.1 - 4.68 Elocutio
- 4.1 - 4.10 Prooemium
- 4.69 Epilogus

1.2

Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus et legibus constitutae sunt, cum ad sensum auditorum, quoad eius fieri poterit.

Tria genera sunt causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale.

Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem.

Deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem.

Iudiciale est, quod positum est in controversia et quod habet accusationem aut petitionem cum defensione.

Nunc quas res oratorem habere oporteat, docebimus, deinde quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus.

Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem.

Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant.

Dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quid quibus locis sit conlocandum.

Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio.

Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio.

Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate.

Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione.

Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi.

Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo valeamus esse.

Exercitatio est assiduus usus consuetudoque dicendi.

1.7

Causarum divisio in duas partes distributa est.

Primum per narrationem debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis si ea, quae utilia sunt nobis, convenient, quid in controversiis (relictum sit), hoc modo:

“Interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis: iure fecerit et licueritne facere, id est in controversia.”

Item e contrario:

“Agamemnonem esse a Clytemestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse.”

Deinde, cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes: enumerationem et expositionem.

Enumerationem utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero (esse) non oportet: nam et periculo-

sum est, ne quando plus minusve dicamus; et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii: quae res fidem abrogat orationi.

Expositio est, cum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

3.28

Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus.

MEMORIA utrum habeat quiddam artificiosi, an omnis ab natura profiscatur, aliud dicendi tempus *<magis>* idoneum dabitur. Nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendemus; in praesentia, cuiusmodi sit ea, aperiemus.

Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed qua via in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae, porro haec artificiosa naturae commoda retineat et amplificet ratione doctrinae; quapropter *<et>* naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intellegere: et si ille, freti ingenio, nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria loquemur.

Constat igitur artificiosa memoria locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus: *<ut>* aedes, intercolumnium, angulum, fornicem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus: quod genus equi, leones, aquilae; [memoriam] si volumus habere imagines eorum, locis certis conlocare oportebit. Nunc, cuiusmodi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.

Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatur, eis scribere et recitare quod scripserunt, item qui nemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis conlocare *<et>* ex his memoriter pronuntiare. Nam

loci cerae aut cartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni.

Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos ⟨nos⟩ nobis locos comparare, uti multis locis multas imagines conlocare possimus. Item putamus oportere ⟨ex ordine hos locos habere,⟩ ne quando perturbatione ordinis inpediamur, quo setius, quo quoque loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore parte imagines sequi et ea, quae mandata locis erunt, edere possimus: nam ut, si in ordine stantes notos quomplures viderimus, nihil nostra intersit, utrum ab summo an ab imo an ab medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine conlocatis eveniet, ut in quamlibet partem quoque loco libebit imaginibus commoniti dicere possimus id, quod locis mandaverimus: quare placet et ex ordine locos comparare. Locos, quos sumpserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint: nam imagines, sicuti litterae delentur, ubi nihil utimur; loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quantum quemque placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, ⟨si⟩ in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decumo; deinde facile erit inceptis similis notas quinto quoque loco conlocare.

4.63-65

Notatio est, cum alicuius natura certis describitur signis, quae, sicuti notae quae naturae sunt adtributa; ut si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniosi describere:

“Iste”, inquires, “iudices, qui se dici divitem putabat esse praeclarum, primum nunc videte, quo vultu nos intueatur. Nonne vobis videtur dicere: ‘*** dant, si mihi molesti non essetis?’ Cum vero sinistra mentum sublevavit, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. – Cum puerum respicit hunc unum, quem ego novi – vos non arbitror –, alio nomine appellat, deinde alio atque alio. ‘At eho tu’, inquit, ‘veni, Sannio, ne quid is barbaris turbent’; ut ignoti, qui audient, unum putent selegi de multis. Ei dicit in aurem, aut ut domi lectuli sternantur, aut ab avunculo rogetur Aethiops qui ad balineas veniat, aut asturconi locus ante ostium suum detur, aut aliquod fragile falsae choragium gloriae conparetur. Deinde exclamat, ut omnes audiant: ‘Videto, ut diligenter numeretur, si potest, ante noctem.’ Puer, qui iam bene eri naturam norit: ‘Tu illo ⟨plures⟩ mittas oportet’, inquit, ‘si hodie vis transnumerari.’ ‘Age’ inquit, ‘duc tecum Libanum et Sosiam.’ ‘Sane.’ Deinde casu veniunt hospites homini, quos iste, dum splendide peregrinatur, ⟨invitat.⟩ Ex ea re homo hercule sane conturbatur; sed tamen a vitio naturae non recedit. ‘Bene’, inquit, ‘facitis, cum venitis: sed rectius fecisse-

tis, si ad me domum recta abissetis.’ ‘Id fecissemus’, inquiunt illi, ‘si domum novissemus.’ ‘At istud quidem facile fuit undelibet invenire. Verum ite me-quum.’ Secuntur illi. Sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione: quaerit, in agris frumenta cuiusmodi sint; negat se, quia villae incensae sint, accedere posse: nec aedificare etiamnunc audere; ‘tametsi in Tusculano quidem coepi insanire et in isdem fundamentis aedificare.’ Dum haec loquitur, venit in aedes quasdam, in quibus sodalicium erat eodem die futurum; quo iste pro notitia domnaedi iam it intro cum hospitibus. ‘Hic’, inquit, ‘habito.’ Perspicit argentum, quod erat expositum, visit triclinium stratum: probat. Accedit servulus; dicit homini clare, dominum iam venturum, si velit exire. ‘Itane?’ inquit. ‘Eamus hospitis; frater venit ex Falerno: ego illi obviam pergam; vos huc decuma veniote.’ Hospites discedunt. Iste se raptim domum suam conicit; (illi) decuma, quo iusserat, veniunt. Quaerunt hunc; reperiunt, domus cuia sit; in diversorium derisi conferunt sese. Vident hominem posteriori die; narrant, expostulant, accusant. Ait iste eos similitudine loci deceptos angiporto toto deerrasse; contra valetudinem suam ad noctem multam expectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros rogaret: servulus non inurbanus satis strenue et concinne comparat. Iste hospites domum deducit: ait se aedes maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. Nuntiat puer argentum repeti: pertimuerat enim, qui commodarat. ‘Apage (te’,) inquit, ‘aedes commodavi, familiam dedi: argentum quoque vult? Tametsi hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samis delectabimur.’ Quid ego, quae deinde efficiat, narrem? Eiusmodi est hominis natura, ut quae singulis diebus efficiat gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone enarrare possim.”

Huiusmodi notationes, quae describunt, quod consentaneum sit unius cuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem: totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos, aut gloriosi, ut nos exempli causa cooperamus, aut invidi aut tumidi aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris; denique cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

Caput 5

M. Tullius Cicero (106-43 a. Chr. n)

M. Tullii Ciceronis ad Q. fratrem dialogi tres de oratore (55 a. Chr. n)

Argumentum

In his libris, in quibus ipse sibi mirifice placuit Cicero, de eloquentia ita praecipit, ut, quod alios docet, ipsum plane assecutum esse appareat. Explicat autem suas de dicendi arte sententias sub Lucii Licinii Crassi et Marci Antonii personis, quod ad hos homines eloquentiae principatum omnes, superiori seculo, detulerant.

Et in primo quidem libro Crassus et Antonius de universa oratoris perfecti vi disputant, quorum alter ad Ciceronis mentem de ea re disserit, ita, ut oratori omnium scientiarum et artium cognitionem tribuat; alter vero Antonius fratris Quinti sententia eloquentiam ab elegantia doctrinae segregat, et in quodam ingenii et exercitationis genere ponit. Primus disputat Crassus, deinde ejus argumentis quae responderi possunt, affert Antonius.

In secundo libro disserendi partes imprimis ad Antonium deferuntur, qui de inventione praecipit, et de collocatione rerum locorumque, qua inprimis valuisse credebatur, cum contra non elegantissimo sermone uteretur atque diligenter loquendi laude careret. Ad inventionem rerum autem quoniam pertinet etiam de jocos et facetiis locus, et Caesar credebatur omnium facetissimus et in jocando lepidissimus esse, ei de his disputandi partes traduntur.

Redit ad Crassum in libro tertio disserendi munus, induciturque de ornamentis orationis et tota elocutione praecipiens, in qua ceteris omnibus palmam praeripere putabatur. Docet autem dicendum esse latine, plane, ornate, et apte, in quorum tertio inprimis multus est. Ornatum autem existere ostendit cum e verborum delectu, tum e tropis, figuris, et numero. Adduntur

tandem quaedam de actione. Cap. 14. seq. digreditur ad laudes eloquentiae, eique adjungendam esse docet philosophiam, non Epicuream quidem aut Stoicam, sed Academicam et Peripateticam. In exordio Cicero funestam mortem eorum deplorat, qui in his libris disputantes inducuntur.

De oratore 1, 7 (24-29)

Cum igitur vehementius inveheretur in causam principum consul Philippus Drusique tribunatus pro senatus auctoritate susceptus infringi iam debilitaque videretur, dici mihi memini ludorum Romanorum diebus L. Crassum quasi conligendi sui causa se in Tusculanum contulisse; venisse eodem, socer eius qui fuerat, Q. Mucius dicebatur et M. Antonius, homo et consiliorum in re publica socius et summa cum Crasso familiaritate coniunctus. Exierant autem cum ipso Crasso adulescentes et Drusi maxime familiares et in quibus magnam tum spem maiores natu dignitatis suae conlocarent, C. Cotta, qui [tum] tribunatum plebis petebat, et P. Sulpicius, qui deinceps eum magistratum petiturus putabatur. Hi primo die de temporibus deque universa re publica, quam ob causam venerant, multum inter se usque ad extremum tempus diei conlocuti sunt; quo quidem sermone multa divinitus a tribus illis consularibus Cotta deplorata et commemorata narrabat, ut nihil incidisset postea civitati mali, quod non impendere illi tanto ante vidissent. Eo autem omni sermone confecto, tantam in Crasso humanitatem fuisse, ut, cum lauti accubuissent, tolleretur omnis illa superioris tristitia sermonis eaque esset in homine iucunditas et tantus in loquendo lepos, ut dies inter eos curiae fuisse videretur, convivium Tusculani; postero autem die, cum illi maiores natu satis quiescent et in ambulationem ventum esset, [dicebat] tum Scaevolam duobus spatiis tribusve factis dixisse “cur non imitamur, Crasse, Socratem illum, qui est in Phaedro Platonis? Nam me haec tua platanus admonuit, quae non minus ad opacandum hunc locum patulis est diffusa ramis, quam illa, cuius umbram secutus est Socrates, quae mihi videtur non tam ipsa acula, quae describitur, quam Platonis oratione crevisse, et quod ille durissimis pedibus fecit, ut se abiceret in herba atque ita [illa], quae philosophi divinitus ferunt esse dicta, loqueretur, id meis pedibus certe concedi est aequius.” Tum Crassum “immo vero commodius etiam”; pulvinosque poposcisse et omnis in eis sedibus, quae erant sub platano, consedissee dicebat.

De oratore 1, 24-26 (110-122)

Tum Antonius vehementer se adsentiri Crasso dixit, quod neque ita amplecteretur artem, ut ei solerent, qui omnem vim dicendi in arte ponerent, neque rursus eam totam, sicut plerique philosophi facerent, repudiaret. “Sed exi-

stimo” inquit “gratum te his, Crasse, facturum, si ista exposueris quae putas ad dicendum plus quam ipsam artem posse prodesse.” “Dicam equidem, quoniam institui, petamque a vobis,” inquit “ne has meas ineptias efferatis; quamquam moderabor ipse, ne ut quidam magister atque artifex, sed quasi unus ex togatorum numero atque ex forensi usu homo mediocris neque omnino rudis videar non ipse a me aliquid promisisse, sed fortuito in sermonem vestrum incidisse. Equidem cum peterem magistratum, solebam in prensando dimittere a me Scaevolam, cum ita ei dicerem, me velle esse ineptum; id erat petere blandius, quod, nisi inepte fieret, bene non posset fieri – hunc autem esse unum hominem ex omnibus, quo praesente ego ineptum esse me minime vellem – quem quidem nunc mearum ineptiarum testem et spectatorem fortuna constituit: nam quid est ineptius quam de dicendo dicere, cum ipsum dicere numquam sit non ineptum, nisi cum est necessarium?” “Perge vero,” inquit “Crasse,” Mucius; “istam enim culpam, quam vereris, ego praestabo.”

“Sic igitur” inquit “sentio,” Crassus “naturam primum atque ingenium ad dicendum vim adferre maximam; neque vero istis, de quibus paulo ante dixit Antonius, scriptoribus artis rationem dicendi et viam, sed naturam de-fuisse; nam et animi atque ingeni celeres quidam motus esse debent, qui et ad excogitandum acuti et ad explicandum ornandumque sint uberes et ad memoriam firmi atque diuturni; et si quis est qui haec putet arte accipi posse, – quod falsum est; praeclare enim res se habeat, si haec accendi aut commoveri arte possint; inseri quidem et donari ab arte non possunt; omnia sunt enim illa dona naturae – quid de illis dicam, quae certe cum ipso homine nascuntur, linguae solutio, vocis sonus, latera, vires, conformatio quaedam et figura totius oris et corporis? Neque enim haec ita dico, ut ars aliquos limare non possit – neque enim ignoro, et quae bona sint, fieri meliora posse doctrina, et, quae non optima, aliquo modo acui tamen et corrigi posse – sed sunt quidam aut ita lingua haesitantes aut ita voce absoni aut ita vultu motuque corporis vasti atque agrestes, ut, etiam si ingeniis atque arte valeant, tamen in oratorum numerum venire non possint; sunt autem quidam ita in eisdem rebus habiles, ita naturae muneribus ornati, ut non nati, sed ab aliquo deo ficti esse videantur.

Magnum quoddam est onus atque munus suscipere atque profiteri se esse, omnibus silentibus, unum maximis de rebus magno in conventu hominum audiendum; adest enim fere nemo, quin acutius atque acrius vitia in dicente quam recta videat; ita quicquid est, in quo offenditur, id etiam illa, quae laudanda sunt, obruit. Neque haec in eam sententiam disputo, ut homines adolescentis, si quid naturale forte non habeant, omnino a dicendi studio deterream: quis enim non videt C. Coelio, aequali meo, magno honori fuisse, homini novo, illam ipsam, quamcumque adsequi potuerat, in dicendo medio-

critatem? Quis vestrum aequalem, Q. Varium, vastum hominem atque foedum, non intellegit illa ipsa facultate, quamcumque habuit, magnam esse in civitate gratiam consecutum?

Sed quia de oratore quaerimus, fingendus est nobis oratione nostra detractis omnibus vitiis orator atque omni laude cumulus. Neque enim, si multitudo litium, si varietas causarum, si haec turba et barbaria forensis dat locum vel vitiosissimis oratoribus, idcirco nos hoc, quod quaerimus, omitemus. Itaque in eis artibus, in quibus non utilitas quaeritur necessaria, sed animi libera quaedam oblectatio, quam diligenter et quam prope fastidiose iudicamus! Nullae enim lites neque controversiae sunt, quae cogant homines sicut in foro non bonos oratores, item in theatro actores malos perpeti. Est igitur oratori diligenter providendum, non uti eis satis faciat, quibus necesse est, sed ut eis admirabilis esse videatur, quibus libere liceat iudicare; ac, si quaeritis, plane quid sentiam enuntiabo apud homines familiarissimos, quod adhuc semper tacui et tacendum putavi: mihi etiam qui optime dicunt quique id facillime atque ornatissime facere possunt, tamen, nisi timide ad dicendum accedunt et in ordianda oratione perturbantur, paene impudentes videntur, – tametsi id accidere non potest; ut enim quisque optime dicit, ita maxime dicendi difficultatem variosque eventus orationis expectationemque hominum pertimescit; – qui vero nihil potest dignum re, dignum nomine oratoris, dignum hominum auribus efficere atque edere, is mihi, etiam si commovetur in dicendo, tamen impudens videtur; non enim pudendo, sed non faciendo id, quod non decet, impudentiae nomen effugere debemus; quem vero non pudet, – id quod in plerisque video – hunc ego non reprehensione solum, sed etiam poena dignum puto. Equidem et in vobis animum advertere soleo et in me ipso saepissime experior, ut et exalbescam in principiis dicendi et tota mente atque artibus omnibus contremiscam; adolescentulus vero sic initio accusationis exanimatus sum, ut hoc summum beneficium Q. Maximo debuerim, quod continuo consilium dimiserit, simul ac me fractum ac debilitatum metu viderit.” Hic omnes adsensi significare inter sese et conloqui coeperunt; fuit enim mirificus quidam in Crasso pudor, qui tamen non modo non obesset eius orationi, sed etiam probitatis commendatione prodesset.

De claris oratoribus liber, qui dicitur Brutus (46 a. Chr. n)

Summarium

In praefatione libri Cicero primum Q. Hortensii mortem deplorat, additis consolationis causis, c. 1. 2. deinde occasionem huius dialogi exponit. Nimirum ad eum M. Brutus cum T. Pomponio Attico venerant, eumque rogaverant,

ut, quem nuper in Tusculano, solo audiente Attico, inchoasset sermonem de claris oratoribus, nunc utrique plenum exponeret. c. 3-5.

Sequitur ipse dialogus, in quo Cicero, postquam, unde ductus esset sermo cum Pomponio in Tusculano habitus, exposuerat c. 6., primum breviter Graecos oratores artisque rhetoricae scriptores recenset, c. 7-13; deinde ad Romanos accedit, in quibus primum antiquiores, de quorum eloquentia nihil certi habebat dicere, enumerat, ut L. Brutum, M. Valerium Maximum, L. Valerium Potitum, Ap. Claudium, C. Fabricium, Ti. Coruncanium, M'. Curium, M. Popillium, C. Flaminium, Q. Fabium Maximum Verrucosum, Q. Metellum. c. 14.

Sequuntur ii, de quibus certior eloquentiae memoria constabat; in hisque primus M. Cornelius Cethegus c. 15. M. Cato Censorius, cuius orationes et oratoriae laudes cum Lysia comparantur, et cur hic felicius sit ab omni laude, exponitur. c. 16-19. Post Catonem nominantur quidam, qui cum eo grandiores natu vixerunt, C. Flaminium, C. Varro, Q. Maximus, Q. Metellus, P. Lentulus, P. Crassus, P. Scipio Africanus, eiusdem filius, Sex. Aelius; deinde minores aetate C. Sulpicius Gallus, Ti. Gracchus, P. F., P. Scipio Nasica Corculum, Q. et M. Nobiliores, T. Annius Luscus, L. Paulus Macedonicus, Africani Iunioris pater; c. 20. Tum A. Albinus, Ser. Fabius Pictor, Q. Fabius Labeo, Q. Metellus, L. Cotta, C. Laelius, P. Africanus Minor, Ser. Galba. c. 21. Inprimis de horum trium, Laelii, Africani et Galbae laudibus dicitur, c. 22-24.

Post illos nominantur L. et Sp. Mummii fratres, Sp. Albinus, L. et C. Aurelii Orestae, P. Popillius, eiusque filius, Caius. Porro C. Tuditanus, M. Octavius, praecipue autem M. Aemilius Lepidus Porcina. Deinde Q. Pompeius, L. Cassius, M. Antius Briso, duo Caepiones, Cn. et Q. c. 25.

Sequuntur P. Crassus, valde probatus orator, eiusque aetati iuncti duo C. Fannii, C. et M. filii; Q. Scaevola augur, iuris civilis intelligentia, non oratoria laude clarus; L. Coelius Antipater, c. 26.

Praecipue autem eminent Tib. Gracchus Caiusque Carbo. c. 27. Minorem vero eloquentiae laudem adepti D. Brutus, M. F., Q. Maximus, Pauli nepos, P. Scipio Nasica Serapio, P. Lentulus, L. Furius Philus; P. Scaevola, M'. Manilius, M. Fulvius Flaccus, C. Cato, P. Decius, M. Drusus C. F. eiusque frater C. Drusus; M. Pennus et T. Flamininus. c. 98.

His adiunguntur M. Scaurus c. 29. P. Rutilius c. 30. Q. Aelius Tubero, omninoque Stoici oratores c. 31. C. Curio, illustris orator, c. 32. et praestantissimus ingenio, studio, doctrina C. Gracchus. c. 33. Huic successit aetati C. Galba, P. Scipio, L. Bestia, C. Licinius Nerva, C. Fimbria, C. Sextius Calvinus, M. Brutus, accusator ille vehemens et molestus, L. Caesulenus, T. Albucius. c. 34.

Porro Q. Catulus, pater et filius, Q. Metellus Numidicus, M. Silanus, M. Aurelius Scaurus, A. Albinus, Q. Caepio, C. et L. Memmii, Sp. Thorius, M. Marcellus, P. Lentulus, L. Cotta. c. 35.

Sequuntur summi oratores L. Licinius Crassus, et M. Antonius, de quibus diligenter agitur c. 36-44. interiecto Q. Scaevola, qui cum Ser. Sulpicio Rufo, Ciceronis aequali, comparatur. c. 41.

Tum recensentur Cn. Domitius, C. Coelius, M. Herennius, C. Clodius, C. Titius, L. Afranius, Q. Varro, M. Gratidius. c. 45.

His adiunguntur nonnulli ex sociis et Latinis oratoribus, Q. Vettius Vettianus, Q. et D. Valerii Sorani, C. Rusticellus Bononiensis, T. Betucius Barrus Asculanus, et prior aetate L. Papirius Fregellanus. c. 46.

Hos excipiunt e Romanis L. Philippus, orator Crasso et Antonio, sed longo intervallo, proximus, et eius aetati fere coniuncti, L. Gellius, D. Brutus, L. Scipio, Cn. Pompeius, Sexti F., M. Brutus, C. Bellienus, Cn. Octavius, c. 47. Tum C. Iulius L. F. Caesar, P. Cethegus, Q. Lucretius Vispillo, Ofella, T. Annius Velina, T. Iuvencius, P. Orbius, T. Aufidius eiusque frater M. Virgilius, P. Magius, Q. Sertorius, C. Gorgonius, T. Iunius. c. 48.

Sequuntur ii, cum quibus Cicero magis iam vixit et vigit. Inter quos facile primas tulisse ait, cum suo tum omnium iudicio C. Cottam et P. Sulpicium, c. 49. idque eum in hanc disputationem ducit, ut, num recte populus de oratoribus iudicet, disquirat. c. 49. — 54. Tum laudes Cottae et Sulpicii fusius exponit c. 55. 56.; agitque porro de Pomponio c. 57.; de Curione c. 58. — 60., ubi simul de domestica institutione ad linguae puritatem multum valente disputat; porro de C. Carbone; Q. Vario, L. Fufio, compluribus aliis vel e numero oratorum exclusis, vel brevissime memoratis. c. 61. 62.

Sequitur P. Antistius c. 63. L. Sisenna c. 64. et Hortensio, de quo postea pluribus verbis agit, memorato, agitur de M. Crasso, C. Fimbria, Cn. et P. Lentulis c. 66. de M. Pisone, P. Murena, C. Censorino, L. Turio, C. Macro c. 67. de C. Pisone, L. Torquato, Cn. Pompeio M., D. Silano, Q. Pompeio, P. Autronio, L. Octavio, C. Staleno c. 68.; porro de C. et L. Caepasiis fratribus, de Cosconio et Arrio c. 69. His adiunguntur L. Torquatus, M. Messala, Celer et Nepos Metelli, Cn. Lentulus Marcellinus et C. Memmius. c. 70. Tum rogatus a Bruto Cicero, ut de Caesare et M. Marcello, utroque vivo, iudicium suum exponat, primum Marcellum ipsum laudat, Caesaris autem laudes fere ad Atticum remittit, ita tamen, ut iis ipse non minus ! quam Brutus assentiatur. c. 71-75. Post illos recensentur C. Sicinius, C. Visellius Varro, L. Torquatus, C. Triarius c. 76. M. Bibulus, Ap. Claudius, L. Domitius, P. et L. Lentuli, T. Postumius c. 77. P. Cominius, T. Attius, C. Piso c. 78. Sequuntur M. Coelius c. 79. M. Calidius c. 80. C. Curio, P. Crassus, C. Licinius Calvus c. 81. 82. a cuius exilitate sumit occasionem, de Attico dicendi genere disputandi c. 83. qua degressione laudata Atticus Ciceronem

pervellit, quod nimiis laudibus multos Romanos extulerit oratores c. 83—87. Sequuntur iam Q. Hortensii laudes c. 88., quibuscum coniungit Cicero de suis studiis laboribusque forensibus narrationem, c. 88-94. Tum quaestioni, cur Hortensius magis adolescens quam provecta aetate orator floruerit, respondetur. c. 95. 96. Epilogus hortatur Brutum, ut, quamquam iniqua nunc sint reipublicae tempora et oratorum studiis, tamen eloquentiae laudem tueri, seque ex turba patronorum eripere velit. c. 97.

Brutus 9-13

Itaque ei mihi videntur fortunate beateque vixisse cum in ceteris civitatibus tum maxime in nostra, quibus cum auctoritate rerumque gestarum gloria tum etiam sapientiae laude perfrui licuit. quorum memoria et recordatio in maxumis nostris gravissimisque curis iucunda sane fuit, cum in eam nuper ex sermone quodam incidissemus.

Nam cum inambularem in xysto et essem otiosus domi, M. ad me Brutus, ut consueverat, cum T. Pomponio venerat, homines cum inter se coniuncti tum mihi ita cari itaque iucundi, ut eorum aspectu omnis quae me angebat de re publica cura consederit. quos postquam salutavi: “Quid vos”, inquam, “Brute et Attice? numquid tandem novi?” “Nihil sane”, inquit Brutus, “quod quidem aut tu audire velis aut ego pro certo dicere audeam.”

Tum Atticus: “eo”, inquit, “ad te animo venimus, ut de re publica esset silentium et aliquid audiremus potius ex te, quam te adficeremus ulla molestia.” “Vos vero”, inquam, “Attice, et praesentem me cura levatis et absenti magna solacia dedistis. nam vestris primum litteris recreatus me ad pristina studia revocavi.” Tum ille: “legi”, inquit, “perlubenter epistulam, quam ad te Brutus misit ex Asia, qua mihi visus est et monere te prudenter et consolari amicissime.”

“Recte”, inquam, “est visus: nam me istis scito litteris ex diuturna perturbatione totius valetudinis tamquam ad aspiciendam lucem esse revocatum. atque ut post Cannensem illam calamitatem primum Marcelli ad Nola proelio populus se Romanus erexit posteaque prosperae res deinceps multae consecutae sunt, sic post rerum nostrarum et communium gravissimos casus nihil ante epistulam Bruti mihi accidit, quod vellem aut quod aliqua ex parte sollicitudines adlevaret meas.”

Tum Brutus: “volui id quidem efficere certe et capio magnum fructum, si quidem quod volui tanta in re consecutus sum. sed scire cupio, quae te Attici litterae delectaverint.” “Istae vero”, inquam, “Brute, non modo delectationem mihi, sed etiam, ut spero, salutem adtulerunt.” “Salutem?” inquit ille. “quodnam tandem genus istuc tam praeclarum litterarum fuit?” “An mihi

potuit”, inquam, “esse aut gratior ulla salutatio aut ad hoc tempus aptior quam illius libri, quo me hic adfatus quasi iacentem excitavit?”

Brutus 21-26

“Scio”, inquit, “ab isto initio tractum esse sermonem teque Bruti dolentem vicem quasi deflevisse iudiciorum vastitatem et fori.”

“Feci”, inquam, “istuc quidem et saepe facio. nam mihi, Brute, in te intuiti crebro in mentem venit vereri, equodnam curriculum aliquando sit habitura tua et natura admirabilis et exquisita doctrina et singularis industria. cum enim in maxumis causis versatus esses et cum tibi aetas nostra iam cederet fascisque submitteret, subito in civitate cum alia ceciderunt tum etiam ea ipsa, de qua disputare ordimur, eloquentia obmutuit.”

Tum ille: “ceterarum rerum causa”, inquit, “istuc et doleo et dolendum puto; dicendi autem me non tam fructus et gloria quam studium ipsum exercitatioque delectat: quod mihi nulla res eripiet te praesertim tam studiosum et * * *. dicere enim bene nemo potest nisi qui prudenter intellegit; quare qui eloquentiae verae dat operam, dat prudentiae, qua ne maxumis quidem in bellis aequo animo carere quisquam potest.”

“Praeclare”, inquam, “Brute, dicis eoque magis ista dicendi laude delector, quod cetera, quae sunt quondam habita in civitate pulcherrima, nemo est tam humilis qui se non aut posse adipisci aut adeptum putet; eloquentem neminem video factum esse victoria. sed quo facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus.” Cum idem placuisset illis, tum in pratulo propter Platonis statuum consedimus.

Hic ego: “laudare igitur eloquentiam et quanta vis sit eius expromere quantamque eis, qui sint eam consecuti, dignitatem afferat, neque propositum nobis est hoc loco neque necessarium. hoc vero sine ulla dubitatione confirmaverim, sive illa arte pariat aliquam sive exercitatione quadam sive natura, rem unam esse omnium difficillimam. quibus enim ex quinque rebus constare dicitur, earum una quaeque est ars ipsa magna per sese. quare quinque artium concursus maxumarum quantam vim quantamque difficultatem habeat existimari potest.

Testis est Graecia, quae cum eloquentiae studio sit incensa iamdiuque excellat in ea praestetque ceteris, tamen omnis artes vetustiores habet et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam haec est a Graecis elaborata dicendi vis atque copia. in quam cum intueor, maxime mihi occurrunt, Attice, et quasi lucent Athenae tuae, qua in urbe primum se orator extulit primumque etiam monumentis et litteris oratio est coepta mandari (...)”

Brutus 307-317

“(…) Occiderat Sulpicius illo anno tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus M. Antonius C. Iulius. eodem anno etiam Moloni Rhodio Romae dedimus operam et actori summo causarum et magistro. haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa, tamen idcirco a me proferuntur, ut nostrum cursum perspicere, quoniam voluisti, Brute, possis — nam Attico haec nota sunt — et videre quem ad modum simus in spatio Q. Hortensium ipsius vestigiis persecuti.

Triennium fere fuit urbs sine armis; sed oratorum aut interitu aut discessu aut fuga — nam aberant etiam adulescentes M. Crassus et Lentuli duo — primas in causis agebat Hortensius, magis magisque cotidie probabatur Antistius, Piso saepe dicebat, minus saepe Pomponius, raro Carbo, semel aut iterum Philippus. at vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar.

Eram cum Stoico Diodoto, qui cum habitavisset apud me ⟨se⟩ cumque vixisset, nuper est domi meae mortuus. a quo cum in aliis rebus tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua etiam tu, Brute, iudicavisti te illam iustam eloquentiam, quam dialecticam esse dilatatam putant, consequi non posse. huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset.

Commentabar declamitans — sic enim nunc loquuntur — saepe cum M. Pisonem et cum Q. Pompeio aut cum aliquo cotidie, idque faciebam multum etiam Latine sed Graece saepius, vel quod Graeca oratio plura ornamenta suppetitans consuetudinem similiter Latine dicendi adferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri.

Tumultus interim recuperanda re publica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae Carbonis Antisti, reditus Cottae Curionis Crassi Lentulorum Pompei; leges et iudicia constituta, recuperata res publica; ex numero autem oratorum Pomponius Censorinus Murena sublatis. tum primum nos ad causas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus.

Eodem tempore Moloni dedimus operam; dictatore enim Sulla legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat. itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset quae non digna nostro patrocinio videretur. deinceps inde multae, quas nos diligenter elaboratas et tamquam elucubratas adferebamus.

Nunc quoniam totum me non naevo aliquo aut crepundiis sed corpore omni videris velle cognoscere, complectar nonnulla etiam quae fortasse videantur

minus necessaria. erat eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum: qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. eoque magis hoc eos quibus eram carus commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam.

Itaque cum me et amici et medici hortarentur ut causas agere desisterem, quodvis potius periculum mihi adeundum quam a sperata dicendi gloria discedendum putavi. sed cum censerem remissione et moderatione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse et temperatius dicere, ut consuetudinem dicendi mutarem, ea causa mihi in Asiam proficiscendi fuit. itaque cum essem biennium versatus in causis et iam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus.

Cum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho fui studiumque philosophiae nunquam intermissum a primaque adulescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. eodem tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum veterem et non ignobilem dicendi magistrum studiose exerceri solebam. post a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibuscum exercebar ipsis lubentibus; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus; et, si nihil habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest.

adsiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes; erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramyttenus Xenocles. hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. quibus non contentus Rhodum veni meque ad eundem quem Romae audiveram Molonem adplicavi cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. is dedit operam, si modo id consequi potuit, ut nimis redundantis nos et supra fluentis iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentis coerceret. ita recepi me biennio post non modo exercitior sed prope mutatus. nam et contentio nimia vocis resederat et quasi deferaverat oratio lateribusque vires et corpori mediocris habitus accesserat.

Duo tum excellebant oratores qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius; quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam, alter ornatus, acer et non talis qualem tu eum, Brute, iam deflorescentem cognovisti, sed verborum et actionis genere commotior. itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate coniunctior. etenim videram in isdem causis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, cum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partis Hortensium. acrem enim oratorem, incen-

sum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat.
(...)”

Caput 6

C. Iulius Caesar (100-44 a. Chr. n)

Gaius Iulius Caesar, Bellum civile (post 48)

Argumentum

B. c. 23-42: Curio, Caesaris legatus, ad Uticam bene rem gerit contra Varum, mox proelio temere commisso ad Bagradam a Varo et Sabura, Iubae praefecto, superatus interficitur.

Bellum civile, 2.27-29

Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium Varum perfugiunt. hi sive vere quam habuerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt — nam quae volumus, ea credimus libenter, et quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus — confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione, maximeque opus esse in conspectum exercitus venire et conloquendi dare facultatem. qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

Erat in exercitu Vari Sex. Quintilius Varus quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus idem ordines manipuli constarent. hanc nactus appellationis causam Quintilius circumire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent, neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpeSSI, neu pro iis pugnarent, a quibus <per> contumeliam perfugae appellarentur. huc

pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor animis; is variis hominum sermonibus celeriter augetur. unusquisque enim opiniones fingebat, et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. civile bellum; genus hominum; quod liceret, libere facere et sequi quod vellet. legiones hae quae paulo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficia mutaverat consuetudo qua offerrentur; municipia etiam diversis partibus coniuncta — aequae enim ex Marsis Paelignisque veniebant — ut qui superiore nocte in contuberniis commilitonesque; nonnulli graviora; sermones militum; dubia durius accipiebantur, nonnulla etiam ab his, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.

Bellum civile, 2.32-33

Dimisso consilio contionem advocat militum. commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. “vos enim vestrumque factum,” inquit, “omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. at sunt qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. quid enim est illis optatius quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? an vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? an qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia percipere debeatis? desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit? nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? non sibi clam vobis salutem fuga petivit? non proditi per illum Caesaris beneficio estis conservati? sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respiciatis

illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum est. at, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis. qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeteream? an paenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino navi desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum CC naves oneratas abduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu iuvare possint? hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, Hispaniarum deditionem — Africi belli praeiudicia — sequimini! equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. cuius si vos paenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.”

Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo neubi dubitet proelium committere et suam fidem virtutemque experiri. quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu suorum constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere, posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie conlocat.

Caput 7

T. Livius

(64 aut 59 a. Chr. n. – 12 aut 17 a. D)

Breviarium

9. Lar Porsena, Clusinus rex, precibus Tarquiniorum motus, Romam cum infesto exercitu venit. 10. Horatius Cocles, Sp. Lartius et T. Herminius hostes, pontem sublicium transituros, repellunt. 11. Urbs obsidetur. 12. Magnum audaxque facinus C. Mucii Scaevolae. 13. Virtus Cloeliae. Pax.

Titus Livius, Ab Urbe condita (27-9 a. Chr. n), 2.12

adprobant patres; abdito intra uestem ferro proficiscitur. ubi eo uenit, in confertissima turba prope regium tribunal constitit. ibi cum stipendium militibus forte daretur et scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa ageret eum(que) milites uolgo adirent, timens sciscitari uter Porsinna esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret quis esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat.

uadentem inde qua per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse fecerat uiam, cum concursu ad clamorem facto comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunae minas metuendus magis quam metuens, “Romanus sum” inquit, “ciuis; C. Mucium uocant. hostis hostem occidere uolui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad caedem; et facere et pati fortia Romanum est. nec unus in te ego hos animos gessi; longus post me ordo est idem petentium decus. proinde in hoc discrimen, si iuuat, accingere, ut in singulas horas capite dimices tuo, ferrum hostemque in uestibulo habeas regiae. hoc tibi iuuentus Romana indicimus bellum. nullam aciem, nullum proelium timueris; uni tibi et cum singulis res erit.” cum rex simul ira infensus periculoque conterritus

circumdari ignes minitabundus iuberet nisi expromeret propere quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret, “en tibi” inquit, “ut sentias quam uile corpus sit iis qui magnam gloriam uident”; dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit. quam cum uelut alienato ab sensu torreret animo, prope attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset amouerique ab altaribus iuuenem iussisset, “tu uero abi” inquit, “in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte uirtute esse, si pro mea patria ista uirtus staret; nunc iure belli liberum te, intactum inuiolatumque hinc dimitto.”

tunc Mucius, quasi remunerans meritum, “quando quidem” inquit, “est apud te uirtuti honos, ut beneficio tuleris a me quod minis nequisti, trecenti coniurauimus principes iuuentutis Romanae ut in te hac uia grassaremur. mea prima sors fuit; ceteri ut cuiusque ceciderit primi quoad te opportunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.”

Caput 8

Laudatio Turiae (ca. 5 a. Chr. n)

Argumentum

Haec inscriptio, scalpta circa annum 5 a. Chr. n, est laudatio funebris auctoris ignoti pro uxore sua. orationem Q. Lucretii Vespillonis pro uxore Turia fuisse Theodor Mommsen putavit.

Q. Lucretium proscriptum a triumviris uxor Turia inter cameram et tectum cubiculi abditum una conscia ancillula ab imminente exitio non sine magno periculo suo tutum praestitit singularique fide id egit, ut, cum ceteri proscripti in alienis et hostilibus regionibus per summos corporis et animi cruciatus uix euaderent, ille in cubiculo et in coniugis sinu salutem retineret. (Valeri Maximi factorum et dictorum memorabilium libri novem, 6.7.2)

Laudatio Turiae

rum [...] permansisti prob[a ...]

orbata es re[pente ante nuptiar]um diem utroque pa[rente in deserta soli]tudine una o[ccisis per te maxu]me cum ego in Macedo[niam provinciam issem] vir sororis tua[e C(aius) Cluvius in A]fricam provinciam [inulta non est relict]a mors parentum tanta cum industria m[unere es p]ietatis perfuncta ef[flagitando atque] vindicando ut si praest[o fu]issemus non amplius potuissemus sed] haec habes communia cum [s]anctissima femina s[orore tua]

quae dum agitabas ex patria domo propter custodia[m non cedisti sumpto] de nocentibus supplicio evest[i]gio te in domum ma[tris meae tulisti ubi] adventum meum expectast[i]

temptatae deinde estis ut testamen[tum] quo nos eramus heredes rupt[um diceretur] coemptione facta cum uxore ita necessario te cum universis pat[ris]

bonis in] tutelam eorum qui rem agitabant reccidisse sororem omni[no eorum bonorum] fore expertem quod emancupata esset Cluvio qua mente ista acc]eperis qua prae]sentia animi restiteris etsi afui conpertum habeo veritate caussam communem [t]utata es testamentum ruptum non esse ut [uterque potius] hereditatem teneremus quam omnia bona sola possideres certa qui[dem sententia] te ita patris acta defensuram ut si non optinuisses partituram cum s[orore te adfir]mares nec sub condicionem tutelae legitimae venturam quouis per [legem in te ius non] esset neque enim familia[e] gens ulla probari poterat quae te id facere [impediret]

nam etsi patris testamentum ruptum esset tamen iis qui intenderen[t non esse id] ius quia gentis eiusdem non essent cesserunt constantiae tuae neque amplius rem sollicitarunt quo facto [officii in patrem] pietatis in sororem fide[i] in nos patrociniū succeptum sola peregristi rara sunt tam diuturna matrimonia finita morte non divertio in[terrupta contigit] nobis ut ad annum XXXXI sine offensa perduceretur utinam vetust[a coniunctio habu]isset mutationem vice m[e]a qua iustius erat cedere fato maiorem

domestica bona pudici[t]iae opsequi comitatis facilitatis lanificii stud[ii religionis] sine superstitione o[r]natus non conspicendi cultus modici cur [memorem cur dicam de cari]tate familiae pietate [c]um aequae matrem meam ac tuos parentes col[ueris non alia mente] illi quam tuis curaveris cetera innumerabilia habueris commun[ia cum omnibus] matronis dignam f[a]mam colentibus propria sunt tua quae vindico ac [paucae uxores in] similia inciderunt ut talia paterentur et praestarent quae rara ut essent [propitia] fortuna cavit

omne tuom patrimonium acceptum ab parentibus communi diligentia cons[ervavimus] neque enim erat acquirendi tibi cura quod totum mihi tradisti officia [ita par]titi sumus ut ego tu[t]elam tuae fortunae gererem ut meae custodiam sust[ineres multa] de hac parte omittam ne tua propria mecum communicem satis sit [hoc] mi[hi tuis] de sensibus [indi]casse [liberali]tatem tuam c[u]m plurimis necessariis tum praecipue pietati praesti[tisti] [... licet qu]is alias nominaverit

unam dumtaxat simillimam [tui ...] [... h]abuisti sororem tuam nam propinquas vestras d[ignas eiusmodi] [... bene]ficiis domibus vestris apud nos educavistis eadem u[t condicio][nes aptas famili]ae vestrae consequi possent dotes parastis quas quid[em a vobis] [constitutas comm]uni consilio ego et C(aius) Cluvius excepimus et probantes [sensus vestros] [ne vestro patri]mo[nio vos multaretis nostram rem familiarem sub[didimus vestrae] [nostraque bona] in dotes dedimus quod non venditandi nostri c[ausa] memo[ravi] [sed ut illa consi]llia vestra concepta pia liberalitate honori no[s duxisse consta][ret exequi de nos]tris [multa alia merit]a tua praetermittenda [mihi sunt

Caput 9

Lucius Annaeus Seneca maior (ca. 54 a. Chr. n. – ca. 39 a. D)

L. Annaei Senecae Maioris controversiarum liber secundus, 2

Vir et uxor iuraverunt, ut, si quid alteri optigisset, alter moreretur. vir peregre profectus misit nuntium ad uxorem, qui diceret decessisse virum. uxor se praecipitavit. recreata iubetur a patre relinquere virum; non vult. abdicatur.

PORCI LATRONIS. Dii immortales, qua debetis providentia humanum genus regitis: effecistis, ut illud non periculum esset amantis sed experimentum.

CESTI PII. Antequam iuraremus, diu haec inter nos tacita lex erat. Si abdicata fuerit, non vivet. hoc illi pater non credit; non est novum: nec vir credidit. Quaeris, quod ius iurandum fuerit? 'ita patri placeam.'

FVSCI ARELLI patris. Iam, uxor, non navigabo, non peregrinabor: fides tua me timidum fecit. 'Mentitus' inquit 'hic': sollemne est amantibus; ideo non nisi iurantibus credimus. Hos dividere vult socer, quos ne mors quidem dividet? 'Moriar; habeo et causam et exemplum. quaedam ardentibus rogis se maritorum immiserunt, quaedam vicaria maritorum salutem anima redemerunt. quam magna gloria brevi sollicitudine pensata est!' o te felicem, uxor! inter has viva numeraris.

MARVLLI. Adsiduae contentiones erant: 'ego magis amo'; 'immo ego'. 'sine te vivere non possum'; 'immo ego sine te'. qui solet exitus esse certantium, iuravimus. respexistis nos, di, quos numquam violavimus.

(...)

Hanc controversiam memini ab OVIDIO NASONE declamari apud rhetorem Arellium Fuscum, cuius auditor fuit, cum diversum sequeretur dicendi genus, nam Latronis admirator erat. habebat ille comptum et decens et amabile ingenium. oratio eius iam tum nihil aliud poterat videri quam solutum carmen. adeo autem studiose Latronem audit ut multas illius sententias in

versus suos transtulerit. in armorum iudicio dixerat Latro: ‘mittamus arma in hostis et petamus’. Naso dixit:

arma viri fortis medios mittantur in hostis;
inde iubete peti.

et alium ex illa suasoria sensum aequae a Latrone mutuatus est: memini Latronem in praefatione quadam dicere (quod scholastici quasi carmen didicerant): ‘non vides, ut immota fax torpeat, ut exagitata reddat ignes? mollit viros otium, ferrum situ carpitur et rubiginem ducit, desidia dedocet’. Naso dixit:

vidi ego iactatas mota face crescere flammās
et rursus nullo concutiente mori.

tunc autem, cum studeret, habebatur bonus declamator. hanc certe controversiam ante Arellium Fuscum declamavit, ut mihi videbatur, longe ingeniosius, excepto eo, quod sine certo ordine per locos discurrebat. haec illo dicente excepta memini:

quidquid laboris est, in hoc est, ut uxori virum et uxorem viro diligere concedas. necesse est deinde iurare permittas, si amare permiseris. Quod habuisse nos ius iurandum putas? tu nobis religiosum nomen fuisti: si mentiremur, illa sibi iratum patrem invocavit, ego socerum. parce, pater: non peieravimus. Ecce obiurgator nostri quam effrenato amore fertur! queritur quemquam esse filiae praeter se carum. quid est, quod illum ab indulgentia sua avocet? di boni, quomodo hic amavit uxorem? Amat filiam et abdicat; dolet periclitatam esse, et ab eo abducit, sine quo negat se posse vivere: quaeritur periculum eius, quae paene caruit, hic qui amare caute iubet! Facilius in amore finem impetres quam modum. tu hoc obtinebis, ut terminos quasi adprobaturi custodiant, ut nihil faciant nisi considerate, nihil promittant nisi utique facturi, omnia verba ratione et fide ponderent? senes sic amant. pauca nosti, pater, crimina: et litigavimus aliquando et cecidimus et fortasse, quod non putas, peieravimus. quid ad patrem pertinet quod amantes iurant? si vis credere, nec ad deos pertinet. Non est, quod tibi placeas, uxor, tamquam prima peccaveris: perit aliqua cum viro, perit aliqua pro viro. illas tamen omnis aetas honorabit, omne celebrabit ingenium. fer, socer, felicitatem tuam: magnum tibi quam parvo constat exemplum! in reliquum, ut iubes, diligentiores facti sumus; errorem nostrum

confitemur: exciderat iurantibus esse tertium, qui magis amaret; sic, di, sit semper. Perseveras, socer? recipe filiam. ego, qui peccavi, poena dignus sum. quare uxori notae causa sim, socero orbitatis? discedam e civitate, fugiam, exulabo; utcumque poterō, desiderium misera et crudeli patientia perferam. morerer, si solus moriturus essem.

Declamabat autem Naso raro controversias et non nisi ethicas. libentius dicebat suasorias. molesta illi erat omnis argumentatio. verbis minime licenter usus est, nisi in carminibus, in quibus non ignoravit vitia sua sed amavit.

L. Annaei Senecae Maioris excerpta controversiarum libri tertii

Seneca Novato, Senecae, Melae filiis salutem

Quosdam disertissimos cognovi viros non respondentes famae suae, cum declamarent; in foro maxima omnium admiratione dicentes, simul ad has domesticas exercitationes secesserant, desertos ab ingenio suo. quod accidere plerisque aequè mihi mirum quam certum est.

(...)

Passienus noster cum coepit dicere, secundum principium statim fuga fit, ad epilogum omnes revertimur; media tantum quibus necesse est audiunt. miraris eundem non aequè bene declamare quam causas agere, aut eundem non tam bene suasorias quam iudiciales controversias dicere? Silo Pompeius sedens et facundus et litteratus est et haberetur disertus, si a praelocatione dimitteret; declamat tam male, ut videar belle optasse, cum dixi: numquam surgas. magna et varia res est eloquentia neque adhuc ulli sic indulsit, ut tota contingeret; satis felix est qui in aliquam eius partem receptus est.

ego tamen et propriam causam videor posse reddere: adsuevi non auditorem spectare sed iudicem; adsuevi non mihi respondere sed adversario; non minus devito supervacua dicere quam contraria. in scholastica quid non supervacuum est, cum ipsa supervacua sit? indicabo tibi affectum meum: cum in foro dico, aliquid ago; cum declamo, id quod bellissime Censorinus aiebat de his, qui honores in municipiis ambiciose peterent, videor mihi in somnis laborare. deinde res ipsa diversa est: totum aliud est pugnare, aliud ventilare. hoc ita semper habitum est, scholam quasi ludum esse, forum arenam, et ille ideo primum in foro verba fracturus tiro dictus est.

agedum istos declamatores produc in senatum, in forum: cum loco mutabuntur. velut adsueta clauso et delicatae umbrae corpora sub divo stare

non possunt, non imbrem ferre, non solem sciunt; vix se inveniunt. adsuerunt enim suo arbitrio disertis esse. non est, quod oratorem in hac puerili exercitatione spectes. quid, si velis gubernatorem in piscina aestimare?

diligentius me tibi excusarem, tamquam huic rei non essem natus, nisi scirem et Pollionem Asinium et Messalam Corvinum et Passienum, qui nunc primo loco stat, minus bene videri dicere quam Cestium aut Latronem. utrum ergo putas hoc dicentium vitium esse an audientium? non illi peius dicunt, sed hi corruptius iudicant. pueri fere aut iuvenes scholas frequentant; hi non tantum disertissimis viris, quos paulo ante rettuli, Cestium suum praeferunt, sed etiam Ciceroni praeferrent, nisi lapides timerent. quo tamen uno modo possunt, praeferunt; huius enim declamationes ediscunt, illius orationes non legunt nisi eas, quibus Cestius rescripsit.

memini me intrare scholam eius, cum recitaturus esset in Milonem. Cestius ex consuetudine sua miratus dicebat: 'si Thraex essem, Fusius essem; si pantomimus essem, Bathyllus essem; si equus, Melissio.' non continui bilem et exclamavi: 'si cloaca esses, maxima esses!' risus omnium ingens: scholastici intueri me, quis essem, qui tam crassas cervices haberem. Cestius Ciceroni responsurus mihi quod responderet non invenit sed negavit se executurum, nisi exissem de domo. ego negavi me de balneo publico exiturum, nisi lotus essem.

Caput 10

Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (10 a. Chr. n. – 54 a. D)

Senatus consultum Claudianum (oratio Claudii) de iure honorum Gallis dando (48 a. D)

... equidem primam omnium illam cogitationem hominum quam maxime primam occursuram mihi provideo deprecor ne quasi novam istam rem introduci exhorrescatis sed illa potius cogitetis quam multa in hac civitate novata sint et quidem statim ab origine urbis nostrae in quo⟨d⟩ formas statusque res publica nostra diducta sit

quondam reges tenuere urbem nec tamen domesticis successoribus eam tradere contigit supervenere alieni et quidam externi ut Numa Romulo successerit ex Sabinis veniens vicinus quidem sed tunc externus ut Anco Marcio Priscus Tarquinius [is] propter temeratum sanguinem quod patre Demaratho C[o]rinthio natus erat et Tarquiniensi matre generosa sed inopi ut quae tali marito necesse habuerit succumbere cum domi repelleretur a gerendis honoribus postquam Romam migravit regnum adeptus est huic quoque et filio nepotive eius nam et hoc inter auctores discrepat insertus Servius Tullius si nostros sequimur captiva natus Oeresia si Tuscos Caeli quondam Vivennae sodalis fidelissimus omnisque eius casus comes postquam varia fortuna exactus cum omnibus reliquis Caeliani exercitus Etruria excessit montem Caelium occupavit et a duce suo Caelio ita appellatus mutatoque nomine nam Tusce Mastarna ei nomen erat ita appellatus est ut dixi et regnum summa cum rei publicae utilitate optinuit deinde postquam Tarquini Superbi mores invisi civitati nostrae esse coeperunt qua ipsius qua filiorum ei[us] nempe pertaesum est mentes regni et ad consules annuos magistratus administratio rei publicae translata est

quid nunc commemorem dictaturae hoc ipso consulari imperium valentius repertum ad maiores nostros quo in a[s]terioribus bellis aut in civile motu difficiliore uterentur aut in auxilium plebis creatos tribunos plebei quid a consulibus ad decemviros translatum imperium solutoque postea decemvirali regno ad consules rursus reditum quid in [pl]uris distributum consulare imperium tribunosque mil[itu]m consulari imperio appellatos qui seni et saepe octoni crearentur quid communicatos postremo cum plebe honores non imperii solum sed sacerdotiorum quoque iam si narrem bella a quibus coeperint maiores nostri et quo processerimus vereor ne nimio insolentior esse videar et quaesisse iactationem gloriae prolati imperi ultra oceanum sed illoc potius revertar civitatem...

... [p]otest sane novo m[ore] et divus Aug[ustus av]on[us!] meus et patruus Tiberius Caesar omnem florem ubique coloniarum ac municipiorum bonorum scilicet virorum et locupletium in hac curia esse voluit quid ergo non Italicus senator provinciali potior est iam vobis cum hanc partem censurae meae adprobare coepero quid de ea re sentiam rebus ostendam sed ne provinciales quidem si modo ornare curiam poterint reiiciendos puto

ornatissima ecce colonia valentissimaque Viennensium quam longo iam tempore senatores huic curiae confert ex qua colonia inter paucos equestris ordinis ornamentum Lucium Vestinum familiarissime diligo et hodieque in rebus meis detineo cuius liberi fruuntur quaeso primo sacerdotiorum gradu postmodo cum annis promoturi dignitatis sui incrementa ut dirum nomen latronis taceam et odi illud palaesticum prodigium quod ante in domum consulum intulit quam colonia sua solidum civitatis Romanae beneficium consecuta est idem de fratre eius possum dicere miserabili quidem indignissimoque hoc casu ut vobis utilis senator esse non possit

tempus est Tiberi Caesar Germanice detegere te patribus conscriptis quod tendat oratio tua iam enim ad extremos fines Galliae Narbonensis venisti

tot ecce insignes iuvenes quot intueor non magis sunt paenitendi senatores quam paenitet Persicum nobilissimum virum amicum meum inter imagines maiorum suorum Allobrogici nomen legere quodsi haec ita esse consentitis quid ultra desideratis quam ut vobis digito demonstrem solum ipsum ultra fines provinciae Narbonensis iam vobis senatores mittere quando ex Luguduno habere nostri ordinis viros non paenitet timide quidem patres conscripti egressus adsuetos familiaresque vobis provinciarum terminos sum sed destitute iam Comatae Galliae causa agenda est in qua si quis hoc intuetur quod bello per decem annos exercuerunt divom(!) Iulium idem opponat centum annorum immobilem fidem obsequiumque multis trepidis rebus nostris plus quam expertum illi patri meo Druso Germaniam subigenti tutam quiete sua securamque a tergo pacem praestituerunt et quidem cum ad census novum opus et inadsueto Gallis ad bellum avocatus esset quod opus quam ar-

duum sit nobis nunc cum maxime quamvis nihil ultra quam ut publice notae sint facultates nostrae exquiratur nimis magno experimento cognoscimus (Textus: CIL XIII, n. 1668 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby); <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Senatus/Claudia.htm>.)

Tacitus, annales (110-120 a. D) 11, 23-24

A. Vitellio L. Vipstano consulibus cum de supplendo senatu agitaretur primoresque Galliae, quae Comata appellatur, foedera et civitatem Romanam pridem adsecuti, ius adipiscendorum in urbe honorum expeterent, multus ea super re variusque rumor. et studiis diversis apud principem certabatur ad-severantium non adeo aegram Italiam ut senatum suppeditare urbi suae nequiret. suffecisse olim indigenas consanguineis populis nec paenitere veteris rei publicae. quin adhuc memorari exempla quae priscis moribus ad virtutem et gloriam Romana indoles prodiderit. an parum quod Veneti et Insubres curiam intruperint, nisi coetus alienigenarum velut captivitas inferatur? quem ultra honorem residuis nobilium, aut si quis pauper e Latio senator foret? op-pleturos omnia divites illos, quorum avi proavique hostilium nationum duces exercitus nostros ferro vique ceciderint, divum Iulium apud Alesiam obsederint. recentia haec: quid si memoria eorum moreretur qui sub Capitolio et arce Romana manibus eorundem perissent satis: fruerentur sane vocabulo civitatis: insignia patrum, decora magistratuum ne vulgarent.

His atque talibus haud permotus princeps et statim contra disseruit et vocato senatu ita exorsus est: ‘maiores mei, quorum antiquissimus Clausus origine Sabina simul in civitatem Romanam et in familias patriciorum adscitus est, hortantur uti paribus consiliis (in) re publica capessenda, transferendo huc quod usquam egregium fuerit. neque enim ignoro Iulios Alba, Coruncanios Camerio, Porcios Tusculo, et ne vetera scrutemur, Etruria Lucaniaque et omni Italia in senatum accitos, postremo ipsam ad Alpis promotam ut non modo singuli viritim, sed terrae, gentes in nomen nostrum coalescerent. tunc solida domi quies et adversus externa floruimus, cum Transpadani in civitatem recepti, cum specie deductarum per orbem terrae legionum additis provincialium validissimis fesso imperio subventum est. num paenitet Balbos ex Hispania nec minus insignis viros e Gallia Narbonensi transivisse? manent posterius eorum nec amore in hanc patriam nobis concedunt. quid aliud exitio Lacedaemoniis et Atheniensibus fuit, quamquam armis pollerent, nisi quod victos pro alienigenis arcebant? at conditor nostri Romulus tantum sapientia valuit ut plerosque populos eodem die hostis, dein civis habuerit. advenae in nos regnaverunt: libertinorum filiis magistratus mandare non, ut plerique falluntur, repens, sed priori populo factitatum est. at cum Senonibus pugna-

vimus: scilicet Vulsci et Aequi numquam adversam nobis aciem instruxere. capti a Gallis sumus: sed et Tuscis obsides dedimus et Samnitium iugum subiimus. ac tamen, si cuncta bella recenseas, nullum brevioris spatio quam adversus Gallos confectum: continua inde ac fida pax. iam moribus artibus adfinitatibus nostris mixti aurum et opes suas inferant potius quam separati habeant. omnia, patres conscripti, quae nunc vetustissima creduntur, nova fuere: plebei magistratus post patricios, Latini post plebeios, ceterarum Italiae gentium post Latinos. inveterascet hoc quoque, et quod hodie exemplis tuemur, inter exempla erit.'

Caput 11

Gaius Petronius Arbiter (27–66 a. D)

Satiricon liber (tempore Neronis, 54-66 a. D)

“Num alio genere Furiarum declamatores inquietantur, qui clamant: ‘Haec vulnera pro libertate publica excepi; hunc oculum pro vobis impendi: date mihi ducem, qui me ducat ad liberos meos, nam succisi poplites membra non sustinent’? Haec ipsa tolerabilia essent, si ad eloquentiam ituris viam facerent. Nunc et rerum tumore et sententiarum vanissimo strepitu hoc tantum proficiunt ut, cum in forum venerint, putent se in alium orbem terrarum delatos. Et ideo ego adulescentulos existimo in scholis stultissimos fieri, quia nihil ex his, quae in usu habemus, aut audiunt aut vident, sed piratas cum catenis in litore stantes, sed tyrannos edicta scribentes quibus imperent filiis ut patrum suorum capita praecidant, sed responsa in pestilentiam data, ut virgines tres aut plures immolentur, sed mellitos verborum globulos, et omnia dicta factaque quasi papavere et sesamo sparsa.

Qui inter haec nutriuntur, non magis sapere possunt quam bene olere qui in culina habitant. Pace vestra liceat dixisse, primi omnium eloquentiam perdidistis. Levibus enim atque inanibus sonis ludibria quaedam excitando, effecistis ut corpus orationis enervaretur et caderet. Nondum iuvenes declamationibus continebantur, cum Sophocles aut Euripides invenerunt verba quibus deberent loqui. Nondum umbraticus doctor ingenia deleverat, cum Pindarus novemque lyrici Homericis versibus canere timuerunt. Et ne poetas quidem ad testimonium citem, certe neque Platona neque Demosthenen ad hoc genus exercitationis accessisse video. Grandis et, ut ita dicam, pudica oratio non est maculosa nec turgida, sed naturali pulchritudine exsurgit. Nuper ventosa istaec et enormis loquacitas Athenas ex Asia commigravit animosque iuvenum ad magna surgentes veluti pestilenti quodam sidere adflavit, semelque corrupta regula eloquentia stetit et obmutuit. Ad summam, quis po-

stea Thucydidis, quis Hyperidis ad famam processit? Ac ne carmen quidem sani coloris enituit, sed omnia quasi eodem cibo pasta non potuerunt usque ad senectutem canescere. Pictura quoque non alium exitum fecit, postquam Aegyptiorum audacia tam magnae artis compendiariam invenit.”

Non est passus Agamemnon me diutius declamare in porticu, quam ipse in schola sudaverat, sed: “Adulescens”, inquit, “quoniam sermonem habes non publici saporis et, quod rarissimum est, amas bonam mentem, non fraudabo te arte secreta. ⟨Nihil⟩ nimirum in his exercitationibus doctores peccant qui necesse habent cum insanientibus furere. Nam nisi dixerint quae adulescentuli probent, ut ait Cicero, ‘soli in scholis relinquentur’. Sicut ficti adulatores cum cenas divitum captant, nihil prius meditantur quam id quod putant gratissimum auditoribus fore — nec enim aliter impetrabunt quod petunt, nisi quasdam insidias auribus fecerint — sic eloquentiae magister, nisi tanquam piscator eam imposuerit hamis escam, quam scierit appetituros esse pisciculos, sine spe praedae morabitur in scopulo.

Quid ergo est? Parentes obiurgatione digni sunt, qui nolunt liberos suos severa lege proficere. Primum enim sic ut omnia, spes quoque suas ambitioni donant. Deinde cum ad vota properant, cruda adhuc studia in forum impellunt, et eloquentiam, qua nihil esse maius confitentur, pueris induunt adhuc nascentibus. Quod si paterentur laborum gradus fieri, ut sapientiae praeceptis animos componerent, ut verba atroci stilo effoderent, ut quod vellent imitari diti audirent, ⟨ut persuaderent⟩ sibi nihil esse magnificum quod pueris placeret: iam illa grandis oratio haberet maiestatis suae pondus. Nunc pueri in scholis ludunt, iuvenes ridentur in foro, et quod utroque turpius est, quod quisque ⟨puer⟩ perperam didicit, in senectute confiteri non vult...”

Caput 12

M. Fabius Quintilianus (ca. 35 – ca. 100 a. D)

Institutio oratoria (95), prohoemium

Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem sed omnis animi virtutes exigimus. Neque enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque vitae, ut quidam putaverunt, ad philosophos relegandam, cum vir ille vere civilis et publicarum privatarumque rerum administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes, fundare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit profecto quam orator.

Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam quae philosophorum libris continentur, tamen ea iure vereque contenderim esse operis nostri propriaeque ad artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de iustitia fortitudine temperantia ceterisque similibus disserendum est, adeo ut vix ulla possit causa reperiri in quam non aliqua ex his incidat quaestio, eaque omnia inventionem atque elocutionem sunt explicanda, dubitabitur, ubicumque vis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse praecipuas? fueruntque haec, ut Cicero apertissime colligit, quemadmodum iuncta natura, sic officio quoque copulata, ut idem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est ut artes esse plures viderentur.

Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu institutumque eloquentiae bonis male uti, curam morum qui disertis habebantur reliquerunt: ea vero destituta infirmioribus ingeniis velut praedae fuit. Inde quidam contempto bene dicendi labore ad formandos animos statuendasque vitae leges regressi partem quidem potiore, si dividi posset, retinuerunt, nomen tamen sibi insolentissimum adrogaverunt, ut soli studiosi sapientiae vocarentur; quod neque summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac totius ad-

ministratione rei publicae clarissime versati sibi umquam vindicare sunt ausi: facere enim optima quam promittere maluerunt.

Ac veterum quidem sapientiae professorum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam vixisse facile concesserim: nostris vero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim virtute ac studiis ut haberentur philosophi laborabant, sed vultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pessimis moribus praetendebant. Haec autem quae velut propria philosophiae adseruntur, passim tractamus omnes. Quis enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et vir pessimus, loquitur? Quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quaerit? Nam verborum proprietas ac differentia omnibus qui sermonem curae habent debet esse communis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator: qui si fuisset aliquando perfectus non a philosophorum scholis virtutis praecepta peterentur.

Nunc necesse est ad eos [aliquando] auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem oratoriae artis, meliorem praesertim occupaverunt, et velut nostrum reposcere, non ut illorum nos utamur inventis, sed ut illos alienis usos esse doceamus.

Sit igitur orator vir talis qualis vere sapiens appellari possit, nec moribus modo perfectus (nam id mea quidem opinione, quamquam sunt qui dissentiant, satis non est), sed etiam scientia et omni facultate dicendi; qualis fortasse nemo adhuc fuerit, sed non ideo minus nobis ad summa tendendum est: quod fecerunt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapientem repertum putabant, praecepta tamen sapientiae tradiderunt. Nam est certe aliquid consummata eloquentia neque ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet. Quod si non contingat, altius tamen ibunt qui ad summa nitentur quam qui praesumpta desperatione quo velint evadendi protinus circa ima substituerint.

Quo magis impetranda erit venia si ne minora quidem illa, verum operi quod instituimus necessaria, praeteribo. Nam liber primus ea quae sunt ante officium rhetoris continebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. Quinque deinceps inventioni (nam huic et dispositio subiungitur), quattuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntiatio veniunt, dabuntur. Vnus accedet in quo nobis orator ipse informandus est: ubi qui mores eius, quae in suscipiendis discendis agendis causis ratio, quod eloquentiae genus, quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quantum nostra valebit infirmitas disseremus.

His omnibus admiscebitur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio quae non eorum modo scientia quibus solis quidam nomen artis dederunt studiosos instruat et, ut sic dixerim, ius ipsum rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, vires augere eloquentiae possit. Nam plerumque nudae illae ar-

tes nimiae subtilitatis adfectatione frangunt atque concidunt quidquid est in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt et ossa detegunt, quae ut esse et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non particulam illam, sicuti plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus in hos duodecim libros contulimus, breviter omnia demonstraturi: nam si quantum de quaque re dici potest persequamur, finis operis non reperietur.

Caput 13

C. Cornelius Tacitus (ca. 55 – 116/120 a. D)

Dialogus de oratoribus (ca. 101)

Breviarium dialogi

1. Praefatio, scribendique dialogi occasio. 2. Personae, Curia-
tius Maternus, M. Aper, Julius Secundus. 3. Maternum poetam
a poeticis studiis advocare studet Secundus. 4. Excusat se Mater-
nus. 5. Instat Aper; et contendit utilitate, voluptate, dignitate,
fama oratoriam artem arti poeticae anteponendam. 8. Quod Mar-
celli Eprii et Crispi Vibii exemplis et opibus confirmat. 9. Contra
poeticae inanem et infructuosam laudem esse. 10. Hortatur er-
go Maternum ut ab auditoriis et theatris ad forum causasque se
convertat. 11. Maternus poetas defendit. 12. Iis pura, innocen-
tia, divina sunt studia : magna fama. 13. Speciosas opes : felix
contubernium. Inquieta vero et anxia oratorum vita. 14. Haec
tractantibus, intervenit Vipstanius Messala. Is, antiquorum ad-
mirator, recentium contemtor, Aprum a novorum rhetorum more
ad antiquorum oratorum formam trahere nititur. 15. Inde de
antiquis et recentibus disputatio. 16. In antiquorum veneratio-
nem conspirant Messala, Secundus, et Maternus. Aper antiquos
insectatur, et seculi sui partes tuetur. 17. Incertum enim esse
et obscurum antiquorum nomen. 18. Plures quoque eloquentiae
species. Malignitate humana, vetera in laude, praesentia in fa-
stidio esse. 19. Cassium Severum, quem antiquitatis terminum
constituunt, non inscitia, sed iudicio et intellectu ad novum di-
cendi genus se transtulisse. 20. Multa veteris eloquentiae vitia.
Recentem esse laetiolem et pulchriorem. 21. De Calvo, Coelio,

C. Caesare, Bruto, eorum Ciceronisque carminibus, de Asinio et Corvino iudicia. 22. Ciceronis laudes et vitia. 23. Summam eloquentiae artem esse, antiquorum egregia quaeque imitari, et a recentibus feliciter reperta miscere. 24. Maternus Messalam hortatur non ad laudationem antiquorum, quos fama sua satis laudat, sed ut causas, cur in tantum ab eorum eloquentia praesens aetas recesserit, aperiat. 25. Messala quaedam tamen de antiquorum nomine, et iudicia de Calvo, Asinio, Caesare, Coelio, Bruto, Cicerone, retractat. 26. C. Gracchum, L. Crassum laudat, Maecenatem vero, Gallionem et Cassium Severum reprehendit. 27. Messalam longius vagantem ad propositum retrahit Maternus. 28. Causas ergo cur eloquentia ceteraeque artes a vetere gloria desciverint adfert Messala, desidiam juventutis, negligentiam parentum, inscientiam praecipientium, et oblivionem moris antiqui. 33. Haec cum evolveret Messala, eum restitantes impellit Maternus ut prosequatur, et quomodo veteres ingenia alerent, doceat, 34. Messala veteris juvenum institutionis artes explicat. 35. Recentioris vitia reteggit.

At in hac parte mutilus est Messalae sermo. Periit integra Julii Secundi oratio. In Materno desunt quoque initia. Quae desiderantur supplere juvat, ut facilius sit hujusce dialogi sensum adsequi, ejusque utilitates percipere. 1. Retectis pravae institutionis vitiis, Messala juvenum inscitiam, cum ad veros iudices ventum est, explodit, eosque, sine ulla publici privatique juris experientia, exili tantum elegantia turgidave granditate ridiculos scenicisque praeceptorum suorum artibus instructos prodire ostendit. 2. Histrionica hac institutione perditam esse eloquentiam concludit. 3. Maternum et Secundum hortatur ut altiores alias, si quae sint, causas aperiant. 4. Julius Secundus non tam novas corruptae eloquentiae causas expromit, quam a Messala allatas explicat, earumque originem demonstrat. 5. Mutata nempe republica, mutata sunt ingenia; et sub Principibus non eloquentia, sed ingenii fama, curae fuit. In Annaeo Seneca coepit illa ingenii prurigo. 6. Ejus exemplo et fortuna fuit incitata. 7. Neque priscis Vespasiani virtutibus repressa. Immo in dies audacior forum inrupit. 8. Suasque in laudes subsellia conduxit, duce Largio Licinio. 9. Fessam tantis propudiis eloquentiam cessasse ait Julius Secundus; Maternumque iis deterritum Musas esse sectatum. 10. Fatetur Maternus se irrepentibus in forum vitiis fuisse commotum; trahente tamen natura, ad Musarum castra transfugisse. 11. Mox ut motam quaestionem dirimat, eloquentiae disertique

generis dicendi vices atque ingenia expendit : Rhetoribus indulget. Quintilianum laudat. 12. Nec miratur eloquentiam desiisse, quae Ciceroni superstes esse non valuit. 13. Neque Principum arbitriis erat accommodata. Nusquam enim eloquentiam esse, nisi ubi sit libertas. 14. Inde tantam eloquentiae vim fuisse in Demosthene. *Cetera habet Tacitus.*

36. Ipsa temporum perturbatione et licentia, cum vigeret respublica, eloquentiam olim valuisse. 37. Iis temporibus neminem magnam potentiam sine eloquentia fuisse consecutum. 38. Cn. Pompeium eloquentiae nocuisse, cum eam adstrinxit, fraenosque ei imposuit. 39. Immo ipsis oratorum poenulis fractam eam fuisse et dejectam, quod pompa plausuque indigeat. 40. Probitate quoque et modestia eam elanguisse, cum natura sit contumax, temeraria et arrogans. 41. Pro varietate ergo temporum variam fuisse eloquentiam; suasque esse quibusvis temporibus laudes et utilitates. 42. Dialogi conclusio.

Habitus est hic dialogus A.U.C. DCCCXXVIII, J.C. 75, Coss. Flavio Vespasiano Aug. IV, Tito Vespasiano Caesare IV.

1-3

Saepe ex me requiris, Iuste Fabi, cur, cum priora saecula tot eminentium oratorum ingeniis gloriaque floruerint, nostra potissimum aetas deserta et laude eloquentiae orbata vix nomen ipsum oratoris retineat; neque enim ita appellamus nisi antiquos, horum autem temporum disertis causidici et advocati et patroni et quidvis potius quam oratores vocantur. Cui percontationi tuae respondere et tam magnae quaestionis pondus excipere, ut aut de ingeniis nostris male existimandum [sit], si idem adsequi non possumus, aut de iudiciis, si nolumus, vix hercule auderem, si mihi mea sententia proferenda ac non disertissimorum, ut nostris temporibus, hominum sermo repetendus esset, quos eandem hanc quaestionem pertractantis iuvenis admodum audiui.

Ita non ingenio, sed memoria et recordatione opus est, ut quae a praestantissimis viris et excogitata subtiliter et dicta graviter accepi, cum singuli diversas [vel easdem] sed probabilis causas adferrent, dum formam sui quisque et animi et ingenii redderent, isdem nunc numeris isdemque rationibus persequar, servato ordine disputationis. Neque enim defuit qui diversam quoque partem susciperet, ac multum vexata et inrisa vetustate nostrorum temporum eloquentiam antiquorum ingeniis anteferebat.

Nam postero die quam Curiatius Maternus Catonem recitaverat, cum offendisse potentium animos diceretur, tamquam in eo tragoediae argumento

sui oblitus tantum Catonem cogitasset, eaque de re per urbem frequens sermo haberetur, venerunt ad eum Marcus Aper et Iulius Secundus, celeberrimum ingenia fori nostri, quos ego utrosque non modo in iudiciis studiose audiebam, sed domi quoque et in publico adsectabar mira studiorum cupiditate et quodam ardore iuvenili, ut fabulas quoque eorum et disputationes et arcana semotae dictionis penitus exciperem, quamvis maligne plerique opinarentur, nec Secundo promptum esse sermonem et Aprum ingenio potius et vi naturae quam institutione et litteris famam eloquentiae consecutum. Nam et Secundo purus et pressus et, in quantum satis erat, profluens sermo non defuit, et Aper omni eruditione imbutus contemnebat potius litteras quam nesciebat, tamquam maiorem industriae et laboris gloriam habiturus, si ingenium eius nullis alienarum artium adminiculis inniti videretur.

Igitur ut intravimus cubiculum Materni, sedentem ipsum[que], quem pridie recitaverat librum, inter manus habentem deprehendimus. Tum Secundus “nihilne te” inquit, “Materne, fabulae malignorum terrent, quo minus offensas Catonis tui ames? An ideo librum istum adprehendisti, ut diligentius retractares, et sublatis si qua pravae interpretationi materiam dederunt, emitteres Catonem non quidem meliorem, sed tamen securiorem?”

36-40

(*Materni oratio*) “... Magna eloquentia, sicut flamma, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit. Eadem ratio in nostra quoque civitate antiquorum eloquentiam provexit. Nam etsi horum quoque temporum oratores ea consecuti sunt, quae composita et quieti et beata re publica tribui fas erat, tamen illa perturbatione ac licentia plura sibi adsequi videbantur, cum mixtis omnibus et moderatore uno carentibus tantum quisque orator saperet, quantum erranti populo persuaderi poterat. Hinc leges assiduae et popolare nomen, hinc contiones magistratuum paene pernoctantium in rostris, hinc accusationes potentium reorum et adsignatae etiam domibus inimicitiae, hinc procerum factiones et assidua senatus adversus plebem certamina. Quae singula etsi distrahebant rem publicam, exercebant tamen illorum temporum eloquentiam et magnis cumulare praemiis videbantur, quia quanto quisque plus dicendo poterat, tanto facilius honores adsequebatur, tanto magis in ipsis honoribus collegas suos anteibat, tanto plus apud principes gratiae, plus auctoritatis apud patres, plus notitiae ac nominis apud plebem parabat. Hi clientelis etiam exterarum nationum redundabant, hos ituri in provincias magistratus revereabantur, hos reversi colebant, hos et praeturae et consulatus vocare ultro videbantur, hi ne privati quidem sine potestate erant, cum et populum et senatum consilio et auctoritate regerent. Quin immo sibi ipsi persuaserant neminem sine eloquentia aut adsequi posse in civitate aut tueri

conspicuum et eminentem locum. Nec mirum, cum etiam inviti ad populum producerentur, cum parum esset in senatu breviter censere, nisi qui ingenio et eloquentia sententiam suam tueretur, cum in aliquam invidiam aut crimen vocati sua voce respondendum haberent, cum testimonia quoque in publicis [iudiciis] non absentes nec per tabellam dare, sed coram et praesentes dicere cogerentur. Ita ad summa eloquentiae praemia magna etiam necessitas accedebat, et quo modo disertum haberi pulchrum et gloriosum, sic contra mutum et elinguem videri deforme habebatur.

Ergo non minus rubore quam praemiis stimulabantur, ne clientulorum loco potius quam patronorum numerarentur, ne traditae a maioribus necessitudines ad alios transirent, ne tamquam inertes et non suffecturi honoribus aut non impetrarent aut impetratos male tuerentur. Nescio an venerint in manus vestras haec vetera, quae et in antiquariorum bibliothecis adhuc manent et cum maxime a Muciano contrahuntur, ac iam undecim, ut opinor, Actorum libris et tribus Epistularum composita et edita sunt. Ex his intellegi potest Cn. Pompeium et M. Crassum non viribus modo et armis, sed ingenio quoque et oratione valuisse; Lentulos et Metellos et Lucullos et Curiones et ceteram procerum manum multum in his studiis operae curaeque posuisse, nec quemquam illis temporibus magnam potentiam sine aliqua eloquentia consecutum. His accedebat splendor reorum et magnitudo causarum, quae et ipsa plurimum eloquentiae praestant. Nam multum interest, utrumne de furto aut formula et interdicto dicendum habeas, an de ambitu comitiorum, expilatis sociis et civibus trucidatis. Quae mala sicut non accidere melius est isque optimus civitatis status habendus est, in quo nihil tale patimur, ita cum acciderent, ingentem eloquentiae materiam subministrabant. Crescit enim cum amplitudine rerum vis ingenii, nec quisquam claram et inlustrem orationem efficere potest nisi qui causam parem invenit. Non, opinor, Demosthenem orationes inlustrant, quas adversus tutores suos composuit, nec Ciceronem magnum oratorem P. Quintius defensus aut Licinius Archias faciunt: Catilina et Milo et Verres et Antonius hanc illi famam circumdederunt, non quia tanti fuerit rei publicae malos ferre cives, ut uberem ad dicendum materiam oratores haberent, sed, ut subinde admoneo, quaestionis meminerimus sciamusque nos de ea re loqui, quae facilius turbidis et inquietis temporibus existit. Quis ignorat utilius ac melius esse frui pace quam bello vexari? Pluris tamen bonos proeliatore bella quam pax ferunt. Similis eloquentiae condicio. Nam quo saepius steterit tamquam in acie quoque pluris et intulerit ictus et exceperit quoque maiores adversarios acrioresque pugnas sibi ipsa desumpserit, tanto altior et excelsior et illis nobilitata discriminibus in ore hominum agit, quorum ea natura est, ut segura velint, [periculosa mirentur].

Transeo ad formam et consuetudinem veterum iudiciorum. Quae etsi nunc aptior est [ita erit], eloquentiam tamen illud forum magis exercebat, in quo

nemo intra paucissimas horas perorare cogeatur et liberae comperendinationes erant et modum in dicendo sibi quisque sumebat et numerus neque dierum neque patronorum finiebatur. primus haec tertio consulatu Cn. Pompeius adstrinxit imposuitque veluti frenos eloquentiae, ita tamen ut omnia in foro, omnia legibus, omnia apud praetores gererentur: apud quos quanto maiora negotia olim exerceri solita sint, quod maius argumentum est quam quod causae centumvirales, quae nunc primum obtinent locum, adeo splendore aliorum iudiciorum obruebantur, ut neque Ciceronis neque Caesaris neque Bruti neque Caelii neque Calvi, non denique ullius magni oratoris liber apud centumviros dictus legatur, exceptis orationibus Asinii, quae pro heredibus Urbiniae inscribuntur, ab ipso tamen Pollione mediis divi Augusti temporibus habitae, postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas et maxime principis disciplina ipsam quoque eloquentiam sicut omnia alia pacaverat.

Parvum et ridiculum fortasse videbitur quod dicturus sum, dicam tamen, vel ideo ut rideatur. Quantum humilitatis putamus eloquentiae attulisse pae-nulas istas, quibus adstricti et velut inclusi cum iudicibus fabulamur? Quantum virium detraxisse orationi auditoria et tabularia credimus, in quibus iam fere plurimae causae explicantur? Nam quo modo nobilis equos cursus et spatia probant, sic est aliquis oratorum campus, per quem nisi liberi et soluti ferantur, debilitatur ac frangitur eloquentia. Ipsam quin immo curam et diligentis stili anxietatem contrariam experimur, quia saepe interrogat iudex, quando incipias, et ex interrogatione eius incipiendum est. frequenter probationibus et testibus silentium †patronus† indicit. unus inter haec dicenti aut alter adsistit, et res velut in solitudine agitur. Oratori autem clamore plausuque opus est et velut quodam theatro; qualia cotidie antiquis oratoribus contingebant, cum tot pariter ac tam nobiles forum coartarent, cum clientelae quoque ac tribus et municipiorum etiam legationes ac pars Italiae periclitantibus adsisteret, cum in plerisque iudiciis crederet populus Romanus sua interesse quid iudicaretur. Satis constat C. Cornelium et M. Scaurum et T. Nilonem et L. Bestiam et P. Vatinius concursu totius civitatis et accusatos et defensos, ut frigidissimos quoque oratores ipsa certantis populi studia excitare et incendere potuerint. Itaque hercule eius modi libri extant, ut ipsi quoque qui egerunt non aliis magis orationibus censeantur.

Iam vero contiones assiduae et datum ius potentissimum quemque vexandi atque ipsa inimicitarum gloria, cum se plurimi disertorum ne a Publio quidem Scipione aut [L.] Sulla aut Cn. Pompeio abstinerent, et ad incessendos principes viros, ut est natura invidiae, populi quoque ut histriones auribus uterentur, quantum ardorem ingeniis, quas oratoribus faces admovebant. Non de otiosa et quieta re loquimur et quae probitate et modestia gaudeat, sed est magna illa et notabilis eloquentia alumna licentiae, quam stulti libertatem vo-

citant, comes seditionum, effrenati populi incitamentum, sine obsequio, sine severitate, contumax, temeraria, adrogans, quae in bene constitutis civitatibus non oritur. Quem enim oratorem Lacedaemonium, quem Cretensem accepimus? Quarum civitatum severissima disciplina et severissimae leges traduntur. Ne Macedonum quidem ac Persarum aut ullius gentis, quae certo imperio contenta fuerit, eloquentiam novimus. Rhodii quidam, plurimi Athenienses oratores extiterunt, apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant. Nostra quoque civitas, donec erravit, donec se partibus et dissensionibus et discordiis confecit, donec nulla fuit in foro pax, nulla in senatu concordia, nulla in iudiciis moderatio, nulla superiorum reverentia, nullus magistratuum modus, tulit sine dubio valentior eloquentiam, sicut indomitus ager habet quasdam herbas laetiores. Sed nec tanti rei publicae Gracchorum eloquentia fuit, ut pateretur et leges, nec bene famam eloquentiae Cicero tali exitu pensavit.

Sic quoque quod superest [antiquis oratoribus fori] non emendatae nec usque ad votum compositae civitatis argumentum est. Quis enim nos advocat nisi aut nocens aut miser? Quod municipium in clientelam nostram venit, nisi quod aut vicinus populus aut domestica discordia agitat? Quam provinciam tuemur nisi spoliata vexataque? Atqui melius fuisset non queri quam vindicari. Quod si inveniretur aliqua civitas, in qua nemo peccaret, supervacuus esset inter innocentis orator sicut inter sanos medicus. Quo modo tamen minimum usus minimumque profectus ars medentis habet in iis gentibus, quae firmissima valetudine ac saluberrimis corporibus utuntur, sic minor oratorum honor obscuriorque gloria est inter bonos mores et in obsequium regentis paratos. Quid enim opus est longis in senatu sententiis, cum optimi cito consentiant? Quid multis apud populum contionibus, cum de re publica non imperiti et multi deliberent, sed sapientissimus et unus? Quid voluntariis accusationibus, cum tam raro et tam parce peccetur? Quid invidiosis et excedentibus modum defensionibus, cum clementia cognoscentis obviam periclitantibus eat? credite, optimi et in quantum opus est disertissimi viri, si aut vos prioribus saeculis aut illi, quos miramur, his nati essent, ac deus aliquis vitas ac [vestra] tempora repente mutasset, nec vobis summa illa laus et gloria in eloquentia neque illis modus et temperamentum defuisset: nunc, quoniam nemo eodem tempore adsequi potest magnam famam et magnam quietem, bono saeculi sui quisque citra obtrectionem alterius utatur.”

Caput 14

C. Plinius Secundus (61 – ca. 113 a. D)

C. Plinii Secundi consulis Panegyricus Nervae Traiano Augusto dictus (100-103)

Synopsis panegyrici

In Exordio primum reddit rationem cur initio Deos precetur: quod haec instituta sit a majoribus consuetudo, quam nemini ait potius quam sibi observandum, cap. I. Quia consulem decet religio, quia laudat optimum Principem, qualis Deorum munus est, cap. II. Quia inprimis Trajanus a Diis datus, cujus adoptio ante Jovis pulvinar in Capitolio facta. Deinde ostendit hanc laudationem non tam ut Principi serviliter obsequatur a se susceptam, quam ut senatusconsulto pareat; utque boni principes, quae facere debeant, in laudatis Trajani virtutibus recognoscant. Quare abesse oportere adulationis suspicionem. Haeret in commendatione ejus humanitatis, cap. III. Huiusque exordium. Distributio videtur haec esse: I. Vita Trajani publica. II. Vita ejusdem privata laudatur, cap. IV.

I. Pars. Universas Trajani laudes primum ponit sub uno aspectu, quas postea sigillatim persequatur. Adoptatur a Nerva, cap. V. Quam gratus erga eum fuerit, cap. X. Quam metuendus esset hostibus, cap. XII. Quam carus et venerabilis militibus suis, cap. XIII. Traducta in bello prima ejus pueritia, cap. XIV. Jam tum signa dedit victoriarum ab eo referendarum. Plinius quasi vaticinans triumphum describit, cap. XV. Trajanus disciplinam militarem emendat, cap. XVIII. Romam redit, cap. XX. Patris patriae appellationem accipit a senatu, cap. XXI. Describitur placidus

eius reditus, cap. XXII. Romam redux primum tributa remittit: congiaria, donativa, alimenta dat, cap. XXV. Ubertatem in Urbem invehit, cap. XXVIII. Inde Aegypti sterilitati succurrit, cap. XXX. Ludos dat populo, cap. XXXIII. Delatores punit, cap. XXIV. Vicesimale tributum temperat, cap. XXXVII. Testamentis securitatem inducit, cap. XLIII. Bonis et maxime nobilitati favet, cap. XLIV. Censoris nomen recusat, cap. XLV. Literarum studia promovet: honorem dicendi magistris habet. Ejus comitas et humanitas, cap. XLVII. In publicis aedificiis ejus magnificentia, domi frugalitas, cap. L. Tanto major ceteris imperatoribus, quanto illis modestior, cap. LII. Secundum consulatum admittit sub Nerva, cap. LVI. Quo mortuo, jam sui juris factus, tertium recusat, cap. LVII. Exoratus tandem a republica eum suscipit anno sequenti, servatis tamen, quasi in privati hominis electione, comitiorum legibus, cap. LIX. In tertio consulatu nobiles vires promovet ad magistratus, maxime quos provinciae commendarent, cap. LXIX. Quam fuerit comis in candidatos, in cives, cap. LXXI. Quas acclamationes modestia meruerit, cap. LXXIV. Assiduus in foro, ibi omnes boni consulis partes agit, cap. LXXVI. Rogatur, ut quartum constilatum accipiat, cap. LXXVII. Quicquid supererat ab reip. rebus otii, non luxu aut desidia consumit, sed venatione ceterisque corporis exercitationibus impendit, cap. LXXXI.

II. Pars. Hactenus qualis in imperio fuerit : nunc qualis in privata vita. Laus Plotinae Trajani conjugis, Marcianae sororis, quas exemplo suo instituit, cap. LXXXIV. Quanta esset in colendis amicitiiis ejus constantia, cap. LXXXV. Quanta ipsius procuratorum integritas, cap. LXXXVII. Neque libertis plus quam par esset tribuit: ob quae omnia merito dicitur optimus a senatu, cap. LXXXVIII.

In fine compellat Nervam et Trajanum patrem; quibus de filii virtutibus gratulatur, cap. LXXXIX. Senatores; a quibus dicendi munus sibi impositum erat, cap. XC. Trajanum Imperatorem; cui et pro se et pro collega gratias agit, cap. XCI. Custodes imperii Deos, praecipue Capitolinum Jovem, quem orat pro aeternitate imperii et Principis, cap. XCIV. Iterum senatores, quibus obsequium et reverentiam pollicetur, cap. XCV.

II–VII

Equidem non Consuli modo, sed omnibus civibus enitendum reor, ne quid de Principe nostro ita dicant, ut idem illud de alio dici potuisse videatur. Quare abeant ac recedant voces illae, quas metus exprimebat: nihil, quale ante, dicamus; nihil enim, quale antea, patimur: nec eadem de principe [palam], quae prius, praedicemus; neque enim eadem secreto loquimur, quae prius. Discernatur orationibus nostris diversitas temporum, et ex ipso genere gratiarum agendarum intelligatur, cui, quando sint actae. Nusquam ut deo, nusquam ut numini blandiamur: non enim de tyranno, sed de cive; non de domino, sed de parente loquimur. Unum ille se ex nobis, et hoc magis excellit atque eminet, quod unum ex nobis putat; nec minus hominem se, quam hominibus praeesse meminit. Intelligamus ergo bona nostra, dignosque nos illis usu probemus, atque identidem cogitemus, quam sit indignum, si maius principibus praestemus obsequium, qui servitute civium, quam qui libertate laetantur.

Et populus quidem Romanus dilectum principum servat, quantoque paulo ante contentu formosum alium, hunc fortissimum personat; quibusque aliquando clamoribus gestum alterius et vocem, huius pietatem, abstinentiam, mansuetudinem laudat. Quid nos ipsi? divinitatem principis nostri, an humanitatem, temperantiam, facilitatem, ut amor et gaudium tulit, celebrare universi solemus? Iam quid tam civile, tam senatorium, quam illud additum a nobis OPTIMI cognomen? quod peculiare huius et proprium arrogantia priorum principum fecit. Enimvero quam commune, quam ex aequo, quod FELICES NOS, FELICEM ILLUM praedicamus? alternisque votis, HAEC FACIAT, HAEC AUDIAT, quasi non dicturi, nisi fecerit, comprecamur? Ad quas ille voces lacrymis etiam ac multo pudore suffunditur. Agnoscit enim sentitque, sibi, non principi, dici.

Igitur quod temperamentum omnes in illo subito pietatis calore servavimus, hoc singuli quoque meditatique teneamus; sciamusque, nullum esse neque sincerius, neque acceptius genus gratiarum, quam quod illas acclamationes aemuletur, quae fingendi non habent tempus. Quantum ad me attinet, laborabo, ut orationem meam ad modestiam Principis moderationemque submittam, nec minus considerabo, quid aures eius pati possint, quam quid virtutibus debeat. Magna et inusitata Principis gloria, cui gratias acturus, non tam vereor, ne me in laudibus suis parcum, quam ne nimium putet. Haec me cura, haec difficultas sola circumstat: nam merenti gratias agere facile est, Patres Conscripti. Non enim periculum est, ne, quum loquar de humanitate, exprobrari sibi superbiam credat; quum de frugalitate, luxuriam; quum de clementia, crudelitatem; quum de liberalitate, avaritiam; quum de benignitate, livorem; quum de continentia, libidinem; quum de labore, inertiam; quum de fortitudine, timorem. Ac ne illud quidem vereor, ne gratus ingra-

tusve videar, prout satis aut parum dixerō. Animadverto enim, etiam deos ipsos non tam accuratis adorantium precibus, quam innocentia et sanctitate, laetari; gratioremque existimari, qui delubris eorum puram castamque mentem, quam qui meditatum carmen intulerit.

Sed parendum est Senatusconsulto, quo ex utilitate publica placuit, ut Consulis voce, sub titulo gratiarum agendarum, boni principes, quae facerent, recognoscerent; mali, quae facere deberent. Id nunc eo magis solemne ac necessarium est, quod parens noster privatas gratiarum actiones cohibet et comprimit, intercessurus etiam publicis, si permetteret sibi vetare, quod Senatus iuberet. Utrumque, Caesar Auguste, moderate, et quod alibi tibi gratias agi non sinis, et quod hic sinis. Non enim a te ipso tibi honor iste, sed agentibus habetur. Cedis affectibus nostris, nec nobis munera tua praedicare, sed audire tibi necesse est. Saepe ego mecum, Patres Conscripti, tacitus agitavi, qualem quantumque esse oporteret, cuius ditione nutuque maria, terrae, pax, bella regerentur: quum interea fingenti formantique mihi principem, quem aequata diis immortalibus potestas deceret, nunquam voto saltem concipere succurrit similem huic, quem videmus. Enituit aliquis in bello, sed obsolevit in pace: alium toga, sed non et arma honestarunt: reverentiam ille terrore, alius amorem humanitate captavit: ille quaesitam domi gloriam in publico, hic in publico partam domi perdidit. Postremo adhuc nemo exstitit, cuius virtutes nullo vitiorum confinio laederentur. At Principi nostro quanta concordia, quantusque concentus omnium laudum omnisque gloriae contigit! Ut nihil severitati eius hilaritate, nihil gravitati simplicitate, nihil maiestati humanitate detrahitur! Iam firmitas, iam proceritas corporis, iam honor capitis, et dignitas oris, ad hoc aetatis indeflexa maturitas, nec sine quodam munere deum festinatis senectutis insignibus ad augendam maiestatem ornata caesaries, nonne longe lateque principem ostentant?

Talem esse oportuit, quem non bella civilia nec armis oppressa respublica, sed pax, et adoptio, et tandem exorata terris numina, dedissent. An fas erat, nihil differre inter imperatorem, quem homines, et quem dii fecissent? quorum quidem in te, Caesar Auguste, iudicium et favor, tunc statim, quum ad exercitum proficiscereris, et quidem inusitato indicio enituit. Nam ceteros principes aut largus cruor hostiarum, aut sinister volatus avium consulentibus nuntiavit: tibi ascendenti de more Capitolium, quamquam non id agentium civium clamor, ut iam principi, occurrit. Siquidem omnis turba, quae limen insederat, ad ingressum tuum foribus reclusis, illa quidem ut tunc arbitrabatur, deum, ceterum, ut docuit eventus, te consalutavit imperatorem. Nec aliter a cunctis omne acceptum est. Nam ipse intelligere nolebas: recusabas enim imperare, recusabas; quod bene erat imperaturi. Igitur cogendus fuisti. Cogi porro non poteras, nisi periculo patriae, et nutatione reipublicae. Obstinatum enim tibi non suscipere imperium, nisi servandum fuisset. Quare

ego illum ipsum furorem motumque castrensem reor exstitisse, quia magna vi magnoque terrore modestia tua vincenda erat. Ac sicut maris coelique temperiem turbines tempestatesque commendant; ita ad augendam pacis tuae gratiam illum tumultum praecessisse crediderim. Habet has vices conditio mortalium, ut adversa ex secundis, ex adversis secunda nascantur. Occultat utrorumque semina deus, et plerumque bonorum malorumque caussae sub diversa specie latent.

Magnum quidem illud seculo dedecus, magnum reipublicae vulnus impressum est. Imperator, et parens generis humani, obsessus, captus, inclusus: ablata mitissimo seni servandorum hominum potestas; ereptumque principi illud in principatu beatissimum, quod nihil cogitur. Si tamen haec sola erat ratio, quae te publicae salutis gubernaculis admoveret; prope est ut exclamem, tanti fuisse. Corrupta est disciplina castrorum, ut tu corrector emendatorque contingeres: inductum pessimum exemplum, ut optimum opponeretur: postremo coactus princeps, quos nollet, occidere, ut daret principem, qui cogi non posset. Olim tu quidem adoptari merebare; sed nescissemus, quantum tibi deberet imperium, si ante adoptatus esses. Exspectatum est tempus, in quo liqueret, non tam accepisse te beneficium, quam dedisse. Confugit in sinum tuum concussa respublica, ruensque imperium super imperatorem imperatoris tibi voce delatum est. Imploratus adoptione, et accitus es, ut olim duces magni a peregrinis externisque bellis ad opem patriae ferendam revocari solebant. Ita filius ac parens uno eodemque momento rem maximam invicem praestitistis: ille tibi imperium dedit, tu illi reddidisti. Solus ergo ad hoc aevi pro munere tanto paria accipiendo fecisti, immo ultro dantem obligasti: communicato enim imperio, sollicitior tu, ille securior factus est.

O novum atque inauditum ad principatum iter! Non te propria cupiditas, proprius metus; sed aliena utilitas, alienus timor principem fecit. Videaris licet quod est amplissimum consequutus inter homines; felicius tamen erat illud, quod reliquisti: sub bono principe privatus esse desiisti. Assumptus es in laborum curarumque consortium, nec te laeta et prospera stationis istius, sed aspera et dura ad capessendam eam compulerunt. Suscepisti imperium, postquam alium suscepti poenitebat. Nulla adoptati cum eo, qui adoptabat, cognatio, nulla necessitudo, nisi quod uterque optimus erat, dignusque alter eligi, alter eligere.

C. Plinii Secundi ep. 6, 33 (106/107)

C. Plinius Romano suo s.

‘Tollite cuncta’ inquit ‘coeptosque auferte labores!’ Seu scribis aliquid seu legis, tolli auferri iube et accipe orationem meam ut illa arma divinam — num superbius potui? — re vera ut inter meas pulchram; nam mihi satis est certare mecum. Est haec pro Attia Viriola, et dignitate personae et exempli raritate et iudicii magnitudine insignis. Nam femina splendide nata, nupta praetorio viro, exheredata ab octogenario patre intra undecim dies quam illi novercam amore captus induxerat, quadruplici iudicio bona paterna repetebat. Sedebant centum et octoginta iudices — tot enim quattuor consiliis colliguntur — ingens utrimque advocatio et numerosa subsellia, praeterea densa circumstantium corona latissimum iudicium multiplici circulo ambibat. Ad hoc stipatum tribunal, atque etiam ex superiore basilicae parte qua feminae qua viri et audiendi — quod difficile — et — quod facile — visendi studio imminebant. Magna exspectatio patrum, magna filiarum, magna etiam novercarum. Secutus est varius eventus; nam duobus consiliis vicimus, totidem victi sumus. Notabilis prorsus et mira eadem in causa, isdem iudicibus, isdem advocatis, eodem tempore tanta diversitas. Accidit casu, quod non casus videretur: victa est noverca, ipsa heres ex parte sexta, victus Suburanus, qui exheredatus a patre singulari impudentia alieni patris bona vindicabat, non ausus sui petere.

Haec tibi exposui, primum ut ex epistula scires, quae ex oratione non poterat, deinde — nam detegam artes — ut orationem libentius legeres, si non legere tibi sed interesse iudicio videreris; quam, sit licet magna, non despero gratiam brevissimae impetraturam. Nam et copia rerum et arguta divisione et narratiunculis pluribus et eloquendi varietate renovatur. Sunt multa — non auderem nisi tibi dicere — elata, multa pugnacia, multa subtilia. Inter-venit enim acribus illis et erectis frequens necessitas computandi ac paene calculos tabulamque poscendi, ut repente in privati iudicii formam centumvirale vertatur. Dedimus vela indignationi, dedimus irae, dedimus dolori, et in amplissima causa quasi magno mari pluribus ventis sumus vecti. In summa solent quidam ex contubernalibus nostris existimare hanc orationem — iterum dicam — ut inter meas ὑπὲρ Κτησιφῶντος esse: an vere, tu facillime iudicabis, qui tam memoriter tenes omnes, ut conferre cum hac dum hanc solam legis possis. Vale.

Caput 15

M. Cornelius Fronto (90-95 – ca. 167 a. D)

Laudes fumi et pulveris

Caesari suo Fronto

Plerique legentium forsitan rem de titulo contemnant: nihil serius potuisse fieri de fumo et pulvere; tu pro tuo excellenti ingenio profecto existimabis lusa sit opera ista an locata.

Sed res poscere videtur de ratione scribendi pauca praefari, quod nullum huiusce modi scriptum Romana lingua exstat satis nobile, nisi quod poetae in comoedis vel Atellanis adtulerunt. Qui se in eius modi rebus scribendis exercebit, crebras sententias conquiret easque dense conlocabit et subtiliter coniunget, neque verba multa geminata supervacanea inferciet; tum omnem sententiam breviter et scite concludet. Aliter in orationibus iudicialibus, ubi sedulo curamus ut pleraeque sententiae durius interdum et incomptius finiantur. Sed contra istud laborandum est, ne quid inconcinnum vel hiulcum relinquatur, quin omnia ut in tenui veste oris detexta et revimentis sint cincta. Postremo, ut novissimos in epigrammatis versus habere oportet aliquid luminis, sententia clavi aliqua vel fibula terminanda est.

In primis autem sectanda est suavitas. Namque hoc genus orationis non capitis defendendi nec suadendae legis nec exercitus adhortandi nec inflammendae contionis scribitur, sed facetiarum et voluptatis. Ubique vero ut de re ampla et magnifica loquendum, parvaeque res magnis adsimulandae comparandaeque. Summa denique in hoc genere orationis virtus est adseveratio. Fabulae deum vel heroum tempestive inserendae, item versus congruentes et proverbia accommodata et non inficete conficta mendacia, dum id mendacium argumento aliquo lepido iuvetur.

(...)

Laudabo igitur deos infrequentes quidem a laudibus, verum in usu cultu-
que humano frequentissimos, fumum et pulverem, sine quis neque asae neque
foci neque viae, quod volgo aiunt, nec semitae usurpantur. Quod si quis hoc
primum a(m)bigit, habendusve sit fumus in numero deorum, cogitet ventos
quoque in deum numero haberi, quaeque sunt fumo simillimae, nebulas nubes-
que putari deas et in caelo conspici et, ut poetae ferunt, amiciri deos nubibus,
et Iovi Iunonique cubantibus nubem ab arbitris obstitisse. Quod (si) nunc
divinae naturae proprium est, nec fumum manu prehendere nec solem queas,
neque vincire neque verberare neque detinere neque, vel minimum rimae si
deposcat, excludere * * *

Caput 16

Apuleius (ca. 125 – ca. 180 a. D)

Floridorum liber IV, 18

Tanta multitudo ad audiendum convenistis, ut potius gratulari Carthagini debeam, quod tam multos eruditionis amicos habet, quam excusare, quod philosophus non recusaverim dissertare. Nam et pro amplitudine civitatis frequentia collecta et pro magnitudine frequentiae locus delectus est. Praeterea in auditorio hoc genus spectari debet non pavimenti marmoratio nec proscaenii contabulatio nec scaenae columnatio, sed nec culminum eminentia nec lacunarium refulgentia nec sedilium circumferentia, nec quod hic alias mimus halucinatur, comoedus sermocinatur, tragoedus vociferatur, funerepus periclitatur, praestigiator furatur, histrio gesticulatur ceterique omnes ludiones ostentant populo quod cuiusque artis est, sed istis omnibus supersessis nihil amplius spectari debet quam convenientium ratio et dicentis oratio.

Quapropter, ut poetae solent hic ibidem varias civitates substituere, ut ille tragicus, qui in theatro dici facit: “Liber, qui augusta haec loca Cithaeronis colis”, item ille comicus:

perparvam partim postulat Plautus loci
de vestris magnis atque amoenis moenibus,
Athenas quo sine architectis conferat,

non secus et mihi liceat nullam longinquam et transmarinam civitatem hic, sed enim ipsius Carthaginis vel curiam vel bybliotheam substituere. Igitur proinde habetote, si curia digna protulero, ut si in ipsa curia me audiat, si erudita fuerint, ut si in bybliothea legantur.

Quod utinam mihi pro amplitudine auditorii prolixa oratio suppeteret ac non hic maxime clauderet, ubi me facundissimum cuperem. Sed verum verbum est profecto, qui aiunt nihil quicquam homini tam prosperum divinitus

datum, quin ei tamen admixtum sit aliquid difficultatis, ut etiam in amplissima quaque laetitia subsit quaepiam vel parva querimonia, coniugatione quadam mellis et fellis: ubi uber, ibi tuber. Id ego cum [in] alias, tum etiam nunc inpraesentiarum usu experior. Nam quanto videor plura apud vos habere ad commendationem suffragia, tanto sum ad dicendum nimia reverentia vestri cunctatior, et qui penes extrarios saepenumero promptissime disceptavi, idem nunc penes meos haesito ac - mirum dictu - ipsis illecebris deterreor et stimulis refrenor et incitamentis cohibeor. An non multa mihi apud vos adhortamina suppetunt, quod sum vobis nec lare alienus nec pueritia invisitatus nec magistris peregrinus nec secta incognitus nec voce inauditus nec libris inlectus improbatusve?

Ita mihi et patria in concilio Africae, id est vestro, et pueritia apud vos et magistri vos et secta, licet Athenis Atticis confirmata, tamen hic inchoata est, et vox mea utraque lingua iam vestris auribus ante proximum sexennium probe cognita; quin et libri mei non alia ubique laude carius censentur quam quod iudicio vestro comprobantur. Haec tanta ac totiuga invitamenta communia non minus vos ad audiendum prolectant quam me ad audendum retardant, faciliusque laudes vestras alibi gentium quam apud vos praedicarim: ita apud suos cuique modestia obnoxia est, apud extrarios autem veritas libera.

Semper adeo et ubique vos quippe ut parentis ac primos magistris meos celeberrime mercedemque vobis rependo, non illam, quam Protagora sophista pepigit nec accepit, sed quam Thales sapiens nec pepigit et accepit. Video quid postuletis: utramque narrabo. Protagora, qui sophista fuit longe multiscius et cum primis rhetoricae repertoribus perfacundus, Democriti physici civis aequaevus – inde ei suppeditata doctrina est – eum Protagoran aiunt cum suo sibi discipulo Evathlo mercedem nimis uberem condicione temeraria pepigisse, uti sibi tum demum id argenti daret, si primo tirocinio agendi penes iudices vicisset. Igitur Evathlus postquam cuncta illa exoracula iudicantium et decipula adversantium et artificia dicentium versutus alioqui et ingeniatus ad astutiam facile perdidicit, contentus scire quod concupierat, coepit nolle quod pepigerat, sed callide nectendis moris frustrari magistrum diutuleque nec agere velle nec reddere, usque dum Protagoras eum ad iudices provocavit, expositaque condicione, qua docendum receperat, anceps argumentum ambifariam proposuit. “Nam sive ego vicerem”, inquit, “solvere mercedem debbis ut condemnatus, seu tu viceris, nihilo minus reddere debbis ut pactus, quippe qui hanc causam primam penes iudices viceris. Ita, si vincis, in conditionem incidisti; si vinceris, in damnationem.” Quid quaeris? ratio conclusa iudicibus acriter et invincibiliter videbatur. Enimvero Evathlus, utpote tanti veteratoris perfectissimus discipulus, biceps illud argumentum retorsit. Nam “si ita est”, inquit, “neutro modo quod petis debeo. Aut enim vinco et iudi-

cio dimittor, aut vincor et pacto absolvor, ex quo non debeo mercedem, si hanc primam causam fuero penes iudices victus. Ita me omni modo liberat, si vincor, condicio, si vinco, sententia.” Nonne vobis videntur haec sophistarum argumenta obversa invicem vice spinarum, quas ventus convolverit, inter se cohaerere, paribus utrimque aculeis, simili penetratione, mutuo vulnere? Atque ideo merces Protagorae tam aspera, tam senticosa versutis et avaris relinquenda est: cui scilicet multo tanta praestat illa altera merces, quam Thalen memorant suasisse.

Thales Milesius ex septem illis sapientiae memoratis viris facile praecipuus – enim geometriae penes Graios primus repertor et naturae rerum certissimus explorator et astrorum peritissimus contemplator – maximas res parvis lineis repperit: temporum ambitus, ventorum flatus, stellarum meatus, tonitruum sonora miracula, siderum obliqua curricula, solis annua reverticula, itidem lunae vel nascentis incrementa vel senescentis dispendia vel delinquentis obstitacula. Idem sane iam proclivi senectute divinam rationem de sole commentus est, quam equidem non didici modo, verum etiam experiundo comprobavi, quoties sol magnitudine sua circulum quem permeat metiatur. Id a se recens inventum Thales memoratur edocuisse Mandraytum Priensem, qui nova et inopinata cognitione impendio delectatus optare iussit quantum vellet mercedem sibi pro tanto documento rependi. “Satis” inquit, “mihi fuerit mercedis”, Thales sapiens, “si id quod a me didicisti, cum proferre ad quospiam coeperis, tibi non adsciveris, sed eius inventi me potius quam alium repertorem praedicaris.” Pulchra merces prorsum ac tali viro digna et perpetua; nam et in hodiernum ac dein semper Thali ea merces persolvetur ab omnibus nobis, qui eius caelestia studia vere cognovimus.

Hanc ego vobis, mercedem, Carthaginienses, ubique gentium dependo pro disciplinis, quas in pueritia sum apud vos adeptus. Vbique enim me vestrae civitatis alumnum fero, ubique vos omnimodis laudibus celebro, vestras disciplinas studiosius percolo, vestras opes gloriosius praedico, vestros etiam deos religiosius veneror.

Nunc quoque igitur principium mihi apud vestras auras auspicatissimum ab Aesculapio deo capiam, qui arcem nostrae Carthaginis indubitabili numine propitius respicit. Eius dei hymnum Graeco et Latino carmine vobis etiam canam [iam] illi a me dedicatum. Sum enim non ignotus illi sacricola nec recens cultor nec ingratus antistes, ac iam et prorsa et vorsa facundia veneratus sum, ita ut etiam nunc hymnum eius utraque lingua canam, cui dialogum similiter Graecum et Latinum praetexui, in quo sermocinabuntur Sabidius Severus et Iulius Persius, viri et inter se mutuo et vobis et utilitatibus publicis merito amicissimi, doctrina et eloquentia et benivolentia paribus, incertum modestia quietiores an industria promptiores an honoribus clariores. Quibus cum sit summa concordia, tamen haec sola aemulatio et in hoc

unum certamen est, uter eorum magis Carthaginem diligat, atque summis medullitus viribus contendunt ambo, vincitur neuter. Eorum ego sermonem ratus et vobis auditu gratissimum et mihi compositu congruentem et deo dedicatu religiosum, in principio libri facio quendam ex his, qui mihi Athenis condidicerunt, percontari a Persio Graece quae ego pridie in templo Aesculapi disserverim, paulatimque illis Severum adiungo, cui interim Romanae linguae partes dedi. Nam et Persius, quamvis et ipse optime possit, tamen hodie vobis atticissabit.

Apologia (ca. 150-160)

Et sane verisimile videtur, cum Apuleius minus se locupletem cerneret, ideo facilius impulsus ut Aemiliae Pudentillae nuptias non aspernaretur; nam alioquin parum dignum illius ingenio, ut juvenis corpore et animo elegans duceret viduam, nullis formae blandimentis, et annis rebus voluptariis jam fere abnudentibus, nisi prolixa dote et molli conditione invitatus: quamvis ipse multis verbis amoliri conatur hanc suspicionem, nullaue avaritiae causa concupisse uxorem ex tabulis docet. Qua vero occasione Oeam venerit, qua conditione Prudentillae matrimonio junctus sit, copiose narrat. Ex hac tamen utriusque dissimilitudine nata opinio, veneno et magicis maleficiis coactam mulierem nupsisse; inde apud Cl. Maximum, Africae procos. a Licinio Aemiliano reus Magiae postulatus, quod scilicet sexagenariam, post longam viduitatem, carminibus ad sui aetatem flexisset ut grandem dotem amanti mulieri extorqueret; sed adversus intentata crimina insignis eloquentiae praesidio munitus peritissime velitatur, eaque innocenti sine causa objecta, longa oratione ostendit.

Apologia, 78-79

sed ne longius ab ordine digrediar: Pudentilla postquam filium uidet praeter opinionem contra suam esse sententiam deprauatum, rus profecta scripsit ad eum obiurgandi gratia illas famosissimas litteras, quibus, ut isti aiebant, confessa est sese mea magia in amorem inductam dementire; quas tamen litteras tabulario Pontiani praesente et contra scribente Aemiliano nudius tertius tuo iussu, Maxime, testato descripsimus; in quibus omnia contra praedicationem istorum pro me reperiuntur.

quamquam, etsi destriictius magum me dixisset, posset uideri excusabunda se filio uim meam quam uoluntatem suam causari maluisse. an sola Phaedra falsum epistolium de amore commenta est, ac non omnibus mulieribus

haec ars usitata est, ut, cum aliquid eius modi uelle coeperunt, malint coactae uideri? quod si etiam animo ita putauit, me magum esse, idcircone magus habear, quia hoc scripsit Pudentilla? uos tot argumentis, tot testibus, tanta oratione magum me non probatis: illa uno uerbo probaret? et quanto tandem grauius habendum est quod in iudicio subscribitur quam quod in epistola scribitur. quin tu me meismet factis, non alienis uerbis reuincis?

ceterum eadem uia multi rei cuiusuis maleficii postulabuntur, si ratum futurum est quod quisque in epistola sua uel amore uel odio cuiuspiam scripserit. ‘magum te scripsit Pudentilla: igitur magus es.’ quid, si consulem me scripsisset: consul essem? quid enim, si pictorem, si medicum, quid denique, si innocentem? num aliquid horum putares idcirco, quod illa dixisset? nihil scilicet. atqui periniurium est ei fidem in peioribus ⟨habere, cui in melioribus⟩ non haberes, posse litteras eius ad perniciem, non posse ad salutem.

‘sed’ inquit ‘animi ⟨furens⟩ fuit, efflictim te amabat.’ concedo interim. num tamen omnes qui amantur magi sunt, si hoc forte qui amat scripserit? c⟨r⟩edo nunc quod Pudentilla me in eo tempore non amabat, siquidem id foras scripsit, quod palam erat mihi obfuturum.

postremo quid uis, sanam an insanam fuisse, dum scriberet? sanam dicēs? nihil ergo erat magicis artibus passa. insanam respondebis? nesciit ergo quid scribserit, eoque ei fides non habenda est; immo etiam, si fuisset insana, insanam se esse nescisset. nam ut absurde facit qui tacere se dicit, quod ibidem dicendo tacere sese non tacet et ipsa professione quod profitetur infirmat, ita uel magis hoc repugnat: ‘ego insanio’, quod uerum non est, nisi sciens dicit; porro sanus est, qui scit quid sit insania, quippe insania scire se non potest, non magis quam caecitas se uidere. igitur Pudentilla compos mentis fuit, si compotem mentis se non putabat.

possum, si uelim, pluribus, sed mitto dialectica. ipsas litteras longe aliud clamantis et quasi dedita opera ad iudicium istud praeparatas et accommodatas recitabo. accipe tu et lege, usque dum ego interloquar.—

Caput 17

Quintus Septimius Florens Tertullianus (150-230 a. D)

Apologeticum (197), 1, 4, 29-30

Si non licet vobis, Romani imperii antistites, in aperto et edito, in ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad iudicandum palam dispicere et coram examinare, quid sit liquido in causa Christianorum, si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiae diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere, si denique, quod proxime accidit, domesticis iudiciis nimis operata infestatio sectae huius obstruit defensionem: liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras pervenire.

Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de condicione miratur. Scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam auditam damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiae, nolentes audire, quod auditum damnare non possint.

Hanc itaque primam causam apud vos collocamus iniquitatis odii erga nomen Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines quod ignorant, etiam si res meretur odium? Tunc etenim meretur, cum cognoscitur an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur, quae non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderunt homines, quia ignorant, quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et iniuste odisse, dum ignorant.

(...)

Atque adeo quasi praefatus haec ad suggillandam odii erga nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiae consistam, nec tantum refutabo quae nobis obiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo, qui obiciunt, ut ex hoc quoque sciant homines in Christianis non esse quae in se nesciunt esse, simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, se iam, ut volunt, compares suos. Respondebimus ad singula, quae in occulto admittere dicimur – quae illos palam admittentes invenimus – in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur.

Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges aut ingratissimas necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius concurram vobiscum ut cum tutoribus legum.

Iam primum, cum dure definitis dicendo: “Non licet esse vos!” et hoc sine ullo retractatu humaniore praescribitis, vim profiteamini et iniquam ex arce dominationem, si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere. Quodsi, quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere quod bene fit. Si bonum invenero esse quod lex tua prohibuit, nonne ex illo praeiudicio prohibere me non potest, quod, si malum esset, iure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de caelo ruit. Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda aut resipuisse in reprobanda? Non enim et ipsius Lycurgi leges a Lacedaemoniis emendatae tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de semet ipso iudicaret? Nonne et vos cottidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis et caeditis? Nonne vanissimas Papias leges, quae ante liberos suscipi cogunt quam Iuliae matrimonium contrahi, post tantae auctoritatis senectutem heri Severus, constantissimus principum, exclusit? Sed et iudicatos in partes secari a creditoribus leges erant; consensu tamen publico crudelitas postea erasa est, in pudoris notam capitis poena conversa est. Bonorum adhibita proscriptio suffundere maluit hominis sanguinem quam effundere.

(...)

Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur. Samothracia et Eleusinia reticentur: Quanto magis talia, quae prodita interim etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servatur! Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper etiam piaie initiationes arceant profanos et <ab> arbitris caveant? Nisi si impii minus metuunt.

Natura famae omnibus nota est. Vestrum est: “Fama malum, qua non aliud velocius ullum.” Cur malum fama? Quia velox? Quia index? An quia

plurimum mendax? Quae ne tunc quidem, cum aliquid veri affert, sine mendacii vitio est, detrahens, adiciens, demutans de veritate. Quid quod ea illi condicio est, ut non nisi cum mentitur, perseveret, et tamdiu vivit, quamdiu non probat? Siquidem, ubi probavit, cessat esse et quasi officio nuntiandi functa rem tradit; et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit verbi gratia: “Hoc Romae aiunt factum”, aut: “Fama est illum provinciam sortitum”, sed: “Sortitus est ille provinciam”, et: “Hoc factum est Romae”. Fama, nomen incerti, locum non habet, ubi certum est. An vero famae credat nisi inconsideratus? Quia sapiens non credit incerto. Omnium est aestimare, quantacumque illa ambitione diffusa sit, quantacumque adseveratione constructa, quod ab uno aliquando principe exorta sit necesse est. Exinde in traduces linguarum et aurium serpit, et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium semina-verit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis aut arbitrio suspicionis aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiiis atque sententiis, ex dispositione naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit.

Merito igitur fama tamdiu conscia sola est scelerum Christianorum; hanc indicem adversus nos profertis, quae quod aliquando iactavit tantoque spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

Ut fidem naturae ipsius appellem adversus eos, qui talia credenda esse praesumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem: Vitam aeternam repromittunt. Credite interim! De hoc enim quaero, an et qui credideris tanti habeas ad eam tali conscientia pervenire. Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium; vel, si alterius officium est, tu modo adsiste morienti homini, antequam vixit; fugientem animam novam expecta, excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter! Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota diligenter, ut, cum tenebrae ceciderint caninae, non erres! Piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris. Talia initiatus et consignatus vivis in aevum. Cupio respondeas, si tanti aeternitas; aut si non, ideo nec credenda. Etiam si credideris, nego te velle; etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? Alia nos, opinor, natura, Cynopen-nae aut Sciapodes; alii ordines dentium, alii ad incestam libidinem nervi. Qui ista credis de homine, potes et facere; homo es et ipse, quod et Christianus. Qui non potes facere, non debes credere. Homo est enim et Christianus, et quod et tu.

(...)

Ventum est igitur ad secundum titulum laesae augustioris maiestatis, siquidem maiore formidine et callidiore timiditate Caesarem observatis quam

ipsum de Olympo Iovem. Et merito, si sciatis. Quis enim ex viventibus quilibet non mortuo potior? Sed nec hoc vos ratione facitis potius quam respectu praesentanae potestatis; adeo et in isto irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, cum plus timoris humano dominio dicatis. Citius denique apud vos per omnes deos quam per unum genium Caesaris peieratur.

Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatoribus vel cuilibet homini impertire possunt, et ita nos crimini maiestatis addicite, si angeli aut daemones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si periti conservant, si damnati liberant, si denique, quod in conscientia vestra est, mortui vivos tuentur. Nam utique suas primo statuas et imagines et aedes tuerentur, quae, ut opinor, Caesarum milites excubiis salva praestant. Puto autem, eae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant. Multi denique dei habuerunt Caesarem iratum; facit ad causam, si et propitium, cum illis aliquid liberalitatis aut privilegii confert. Ita qui sunt in Caesaris potestate, cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate, ut eam praestare posse videantur, quam facilius ipsi a Caesare consequantur?

Ideo ergo committimus in maiestatem imperatorum, quia illos non subicimus rebus suis, quia non ludimus de officio salutis ipsorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis! Sed vos irreligiosi, qui eam quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, praeterito eo, in cuius est potestate, insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possunt impetrare, dum sciunt petere!

Nos enim pro salute imperatorum deum invocamus aeternum, deum verum, deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi praeter ceteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium; sciunt, qua homines, quis et animam; sentiunt eum esse deum solum, in cuius solius potestate sint, a quo sint secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni? Cum super omnes homines, qui utique vivunt et mortuis antistant.

Caput 18

⟨Incerti⟩ panegyricus dictus Constantino filio Constantii (313 a. D)

De auctore, et quo loco ac tempore pronuntiatus sit

Habita est haec oratio anno Christi 313. post Maxentii cladem, mense opinor Januario, Treveris, antequam Constantinus inde ad pacandos Germaniae tumultus discederet. Auctor incertus. Tamen Puteanus hunc Nazario tribuit: “Quod” inquit “conjicio ex stylo et ex loco Panegyrici Nazarii Constantino dicti qui sic incipit : ‘Non commemorabo’ inquit ‘hic tectas continuis stragibus ripas, non oppletum acervis corporum Tiberim: perstringi haec satis est, quod et pridie prolixius mihi dicta sunt.’ Nempe in hac ipsa Oratione, qua fusius describitur praelium, quo Maxentius debellatus est a Constantino : deinde ex ordine, quo omnes nostri Panegyrici constituuntur in veteribus libris: subjicitur enim huic Panegyricus Nazarii, qui incipit, ‘Dicturus Constantini’ etc.

Synopsis panegyrici

In Exordio accessurum se ad Imperatorem laudandum negat, nisi nefas esset ei, quem propter res leviores saepe laudasset, propter recuperatum imperium non gratulari.

Distributio: I. Quam fortiter Constantinus adversus Maxentium bellum suscepit. II. Quam feliciter confecerit.

I. Pars. Dissuadentibus amicis, auspiciis adversantibus, imperii sociis paene desperantibus, cum quarta tantum exercitus parte Alpes transgressus, iturus adversus hostes duplo plures, cataphractus, et pro facinorum conscientia nunquam cessuros, cap.

II. Maxentium Severus, Galerius, et Maximianus adorti erant

cum ingenti exercitu, omnes infeliciter, cap. III. Sed pro Constantino iustitia pugnabat. Hujus virtutes cum Maxentii vitiis conferuntur, cap. IV.

II. Pars. Segusium, c. V. Taurinos, c. VI. Mediolanum, c. VII. Veronam, cap. VIII. Aquileiam capit, ubi ex pertinacioribus alios morte afficit, alios gladiis in vincula mutatis constringi jubet, cap. XI. Victo ad septimum ab urbe milliare Maxentio, eoque inter fugiendum e Mulvio ponte in Tiberim collapsio, cap. XIV. victor et triumphans in urbem ingreditur, cap. XIX. Quam dissimilis Cinnae, Mario, et Syllae, cap. XX. Quam clemens erga cives, erga milites bonus, quos victoriarum socios habiturus in inferiorem Germaniam secum deducit, cap. XXI. Constantii gloriam superat, cap. XXIV. Ob quas omnia singularibus a senatu honoribus donatur, cap. XXV.

In fine Jovem precatur pro aeternitate Principis, cap. XXVI.

Panegyricus

Vnde mihi tantum confidentiae, sacratissime imperator, ut post tot homines disertissimos, quos et in Vrbe sacra et hic rursus audisti, dicere auderem, nisi nefas esse ducerem et commissi cuiusdam sacrilegii religionem vererer si is, qui semper res a numine tuo gestas praedicare solitus essem, haec tanto maiora pristinis silentio praeterirem, per quae non pars aliqua servata sed universa sibi est res publica restituta? Neque enim ignoro quanto inferiora nostra sint ingenia Romanis, siquidem latine et diserte loqui illis ingeneratum est, nobis elaboratum et, si quid forte commode dicimus, ex illo fonte et capite [et] facundiae imitatio nostra derivat. Sed quamvis conscius mihi infirmitatis ingentiae et inchoati potius studii quam eruditi, cohibere me silentio nequeo, quominus de recuperata Vrbe imperioque Romano [et] tandem ex diuturna convulsione solidato et ipse aliquid coner effari, ut inter tantos sonitus disertorum mea quoque vox tenuis exaudita videatur. Etenim si in rebus bellicis ipsisque proeliis non solum tubae ac litui sed etiam Spartanae tibiae incentivum aliquod feruntur habuisse (credo quia magnos animos parvo licet modulo sufficit incitari), cur ego in me de tuo favore diffidam, ut sermonem meum studio potius tui cultus quam suis viribus metiaris? Experiar igitur, ut possum, quamquam oppletis auribus tuis, ut sic dixerim, insusurrare, sine aemulandi fiducia cupidus imitandi.

Ac primum illud adripiam quod credo adhuc neminem ausum fuisse, ut ante de constantia expeditionis tuae dicam quam de laude victoriae. Transacto enim motu adversi hominis et offensione revocata, utar libertate erga te

nostri amoris, quem tunc inter metus et rei publicae vota suspendimus. Tene, imperator, tantum animo potuisse praesumere, ut bellum tantis opibus, tanto consensu avaritiae, tanta scelerum contagione, tanta veniae desperatione conflatum quiescentibus cunctantibusque tunc imperii tui sociis primus invaderes! Quisnam te deus, quae tam praesens hortata est maiestas ut, omnibus fere tuis comitibus et ducibus non solum tacite mussantibus sed etiam aperte timentibus, contra consilia hominum, contra haruspicum monita ipse per temet liberandae Urbis tempus venisse sentires? Habes profecto aliquod cum illa mente divina, Constantine, secretum, quae delegata nostri diis minoribus cura uni se tibi dignatur ostendere. Alioquin, fortissime imperator, sic quoque cum viceris redde rationem. Rhenum tu quidem toto limite dispositis exercitibus tutum reliqueras, sed hoc maiores pro te suscepimus metus quod nobis potius quam tibi consulebas, nostramque pacem magis quam bellum quod adgrediebare firmaveras.

(...)

Studium et humanitas tua hortata est, imperator, ut hucusque exsultatio nostra verbis eluderet; sed iam ad potiora redeamus. Recuperata omni cis Padum Italia ipsa iam ad te supplices manus Roma tendebat, cui portentum illud insederat nihil conari ausum ad tot nuntios suarum cladum. Quippe ipsa se vilissimi hominis obsidebat ignavia et “degeneres”, ut dictum est, “animos timor arguebat”. Stultum et nequam animal nusquam extra parietes egredi audebat. Ita enim aut prodigiis aut metus sui praesagiis monebatur. Pro pudor, intra parietum custodias imperator! Non ille adspirare in campum, non exerceri armis, non pulverem pati: astutus quidem, ne virorum officia temptantem contemnerent qui viderent; deambulare et tantum in illo palatio marmoratis parietibus incedere: nam in Sallustianos hortos ire peregrinatio et expeditio putabatur. Et hae quidem deliciae toto illo tempore quo Urbem obsederat, semet incluserat, turpissimam hanc eius formidinem protegebant. Non enim se imbellem sed beatum, non inertem sed securum videri volebat. Quotiens milites in contionem vocabat, se solum cum illis imperare, alios per limites pro se militare iactabat. “Fruimini”, aiebat, “dissipate, prodigite”. Haec erat miserorum brevis et caduca felicitas.

Ac ne tum quidem, cum tot adversa suorum proelia comperisset, obviam ire conatus est <ut> ad resistendum Padi limite aut Appennini iugis uteretur, sed litteras calamitatum suarum indices suppresserat; interdum etiam palam ut usque ad portas veniretur optabat, non intellegens maiestatem illam Urbis, quae pridem admotos exercitus sollicitaverat, iam flagitiis ipsius deformatam et sedibus suis pulsam ad tua auxilia transisse, nec ullis praemiis posse corrumpi quos tibi praeter liberalitatem tuam et sacramenti fidem tot victoriarum gloriae dicavissent. Quis enim miles, qui ductu atque auspiciis tuis totiens felicissime dimicasset, vulnera illi sua venderet, belli iam

paene confecti summam concederet? At enim tu id ipsum de ardore totius exercitus sentiens sine ulla haesitandi mora, qua brevissimum per Venetos iter est, raptō agmine advolasti, celeritatem illam in re gerenda Scipionis et Caesaris tunc maxime cupienti Romae repraesentans. Haec est fiducia imperatoris invicti et suorum mentibus freti, non dubitare nec trahere bellum, sed proximum quodque pugnae tempus putare victoriam. Non enim res erat tibi ut Q. Maximo cum Hannibale victore, ut post res asperas locum tempusque captares, sed urgere te successus tuos et continuare victorias et quam primum subvenire Vrbi decebat. Sapientis enim est imperatoris fractis rebus cunctando consulere, secundis non deesse Fortunae.

Itaque unum iam illud timebatur, ne ille conterritus, his viribus graviter adflictus et in artum redactus, boni consuleret et debitas rei publicae poenas obsidione differret. Quippe omni Africa quam delere statuerat exhausta, omnibus insulis exinanitis, infiniti temporis annonam congesserat. Sed divina mens et ipsius Urbis aeterna maiestas nefario homini eripuerē consilium, ut ex inveterato illo torpore ac foedissimis latebris subito prorumperet et consumpto per desidias sexennio ipsum diem natalis sui ultima sua caede signaret, ne septenarium illum numerum sacrum et religiosum vel inchoando violaret. At quomodo instruxit aciem tot annorum vernula purpuratus? Ita prorsus ne quis evadere, ne quis, ut fit, loco motus referre gradum et instaurare proelium posset, cum a fronte armis, a tergo Tiberi amne premeretur. In quo ille non mehercule cogitavit necessitatem resistendi sed propinquitatem refugiendi, nisi forte iam sentiens diem sibi venisse fatalem ad solacium suae mortis voluit secum trahere quam plurimos, ut omnes essent exitus sui comites qui scelerum participes exstitissent. Quid enim aliud illum sperasse credendum est, qui iam ante biduum palatio emigraverat, cum uxore ac filio in privatam domum sponte concesserat, ut res est, somniis terribilibus agitatus et nocturnis pulsus Vltricibus, ut tu iam olim exspectatus habitator sacris illis aedibus diu exalatis expiatisque succederes? [et] Adeo ipse verum sibi dixerat et venturo tibi cesserat, quamvis in proelium ingrederetur armatus, cum excedendo palatio iam se abdicasset imperio.

Ad primum igitur adspectum maiestatis tuae primumque impetum totiens tui victoris exercitus hostes territi fugatique et angustiis Mulvii pontis exclusi, exceptis latrocinii illius primis auctoribus qui desperata venia locum quem pugnae sumpserant texere corporibus, ceteri omnes in fluvium abiere praecipites, ut tandem aliquod caedis compendium fessis tuorum dexteris eveniret. Cum impios Tiberis hausisset, ipsum etiam illum cum equo et armis insignibus frustra conatum per abrupta ripae ulterioris evadere, idem Tiberis correptum gurgite devoravit, ne tam deforme prodigium vel hanc obitus sui relinqueret famam, quod alicuius viri fortis gladio telove cecidisset. Et aliorum quidem hostium corpora et arma praeceps fluvius volvendo devexit; illum

autem eodem quo exstinxerat loco tenuit, ne diu populus Romanus dubitaret si putaretur aliquo profugisse cuius mortis probatio quaereretur.

Sancte Thybri, quondam hospitis monitor Aeneae, mox Romuli conservator expositi, tu nec falsum Romulum diu vivere nec parricidam Vrbis passus es enatare. Tu Romae tuae altor copiis subvehendis, tu munitor moenibus ambiendis, merito Constantini victoriae particeps esse voluisti, ut ille hostem in te propelleret, tu necares. Neque enim semper es rapidus et torrens, sed pro temporum ratione moderatus. Tu quietus armatum Coclitem revexisti, tibi se placido Cloelia virgo commisit; at nunc violentus et turbidus hostem rei publicae sorbuisti et, ne tuum lateret obsequium, eructato cadavere prodidisti. Reperto igitur et trucidato corpore universus in gaudia et vindictam populus Romanus exarsit, nec desiit a tota Vrbe, qua suffixum hasta ferebatur, caput illud piaculare foedari, cum interim, ut sunt ioci triumphales, rideretur gestantis iniuria, cum alieni capitis merita pateretur.

(...)

Facile est vincere timidos et imbelles, quales amoena Graeciae et deliciae Orientis educunt, vix leve pallium et sericos sinus vitando sole tolerantes et, si quando in periculum venerint, libertatis immemores, ut servire liceat orantes. Romanum vero militem, quem qualemque ordinat disciplina et sacramenti religio confirmat, aut trucem Francum ferina sola carne distentum, qui vitam pro victus sui vilitate contemnat, quantae molis sit superare vel capere! Quod tu, imperator, et nuper in Italia et in ipso conspectu barbariae paulo ante fecisti. Ita sine ullo discrimine omnia genera bellorum armorum hostium uni tibi cedunt, cedunt ex omni etiam memoria condita litteris monimenta virtutum. Nec vero tantummodo vetera illa dictatorum et consulum ac deinceps magnorum principum, sed etiam recentissima et pulcherrima divi patris tui facta superasti (sordet enim alios ex proximo tempore comparare); ipsum, inquam, divum Constantium iam primis imperii tui lustris rerum gestarum laude cumulasti.

Invitus hoc forte accipis, imperator, sed ille dum dicimus gaudet e caelo, et iam pridem vocatus ad sidera adhuc crescit in filio et gloriarum tuarum gradibus ascendit. Purgavit ille Bataviam advena hoste depulso, tibi se ex ultima barbaria indigenae populi dedidere. Ille Oceanum classe transmisit, tu et Alpes gradu et classibus portus Italicos occupasti. Recuperavit ille Britanniam, tu nobilissimas Africi maris insulas, quae populi Romani fuere provinciae. Ignoscat, inquam, divus ipse Constantius: quid habeo quod comparem Italiae Africae Romae? Merito igitur tibi, Constantine, et nuper senatus signum dei et paulo ante Italia scutum et coronam, cuncta aurea, dedicarunt, ut conscientiae debitum aliqua ex parte relevarent. Debetur enim et semper debetur et divinitati simulacrum [aureum] et virtuti scutum et corona pietati.

Quamobrem te, summe rerum sator, cuius tot nomina sunt quot gentium linguas esse voluisti (quem enim te ipse dici velis, scire non possumus), sive tute quaedam vis mensque divina es, quae toto infusa mundo omnibus miscearis elementis, et sine ullo extrinsecus accedente vigoris impulsu per te ipsa movearis, sive aliqua supra omne caelum potestas es, quae hoc opus tuum ex altiore Naturae arce despicias: te, inquam, oramus et quaesumus ut hunc in omnia saecula principem serves. Parum est enim optare tantae virtuti tantaeque pietati quem longissimum habet vita processum. Et certe summa in te bonitas est (et) potestas, et ideo quae iusta sunt velle debes, nec abnuendi est causa cum possis; nam si est aliquid quod a te bene meritis denegetur, aut potestas cessavit aut bonitas. Fac igitur ut, quod optimum humano generi dedisti, permaneat aeternum, omnesque Constantinus in terris degat aetates. Quamvis enim, imperator invicte, iam divina suboles tua ad rei publicae vota successerit et adhuc speretur futura numerosior, illa tamen erit vere beata posteritas ut, cum liberos tuos gubernaculis orbis admoveris, tu sis omnium maximus imperator.

Caput 19

Ambrosius Mediolanensis (340-397 a. D)

De obitu Theodosii oratio (395), 1-5

Hoc nobis motus terrarum graves, hoc iuges pluviae minabantur, et ultra solitum caligo tenebrosior denuntiabat, quod clementissimus imperator Theodosius excessurus esset e terris. Ipsa igitur excessum eius elementa moerebant. Coelum tenebris obductum, aer perpeti horrens caligine, terra quatiebatur motibus, replebatur aquarum alluvionibus. Quidni mundus ipse defleret eum principem continuo esse rapiendum, per quem dura mundi istius temperari solerent; cum criminum poenas indulgentia praeveniret.

Et ille quidem abiit accipere sibi regnum, quod non deposuit, sed mutavit in tabernacula Christi iure pietatis adscitus, in illam Hierusalem supernam, ubi nunc positus dicit: Sicut audivimus, ita et vidimus in civitate Domini virtutum, in civitate Dei nostri, quam Deus fundavit in aeternum. Sed plurimos tamquam paterno destitutos praesidio dereliquit, ac potissimum filios. Sed non sunt destituti, quos pietatis suae reliquit haeredes: non sunt destituti, quibus Christi acquisivit gratiam, et exercitus fidem: cui documento fuit Deum favere pietati, ultoremque esse perfidiae.

Eius ergo principis et proxime conclamavimus obitum, et nunc quadragessimam celebramus, assistente sacris altaribus Honorio principe; quia sicut sanctus Ioseph patri suo Iacob quadraginta diebus humationis officia detulit, ita et hic Theodosio patri iusta persolvit. Et quia alii tertium diem et trigegesimum, alii septimum et quadragessimum observare consueverunt, quid doceat lectio, consideremus. Defuncto itaque Iacob, praecepit, inquit, Ioseph pueris sepultoribus, ut sepelirent eum. Et sepelierunt sepultores Israel, et repleti sunt ei quadraginta dies; sic enim dinumerantur dies sepulturae. Et luxit eum Aegyptus septuaginta diebus. Haec ergo sequenda solemnitas, quam praescribit lectio. Sed etiam in Deuteronomio scriptum est: Quia

planxerunt filii Israel Moysen diebus triginta, et consummati sunt dies luctus. Utraque ergo observatio habet auctoritatem; quia necessarium pietatis impletur officium.

Bonus itaque Ioseph, qui formam pio muneri dedit, quem amabat pater, cuique dixit: Adiuvet te Deus meus, et benedicat te benedictione terrae habentis omnia, propter benedictionem mamillarum et vulvae, benedictiones matris tuae, et propter benedictiones patris tui: pii patris soboles bona. Celebrat ergo et iste quadragesimam patris Iacob, supplantatoris illius; et nos celebramus Theodosii quadragesimam, qui imitatus Iacob, supplantavit perfidiam tyrannorum, qui abscondit simulacra gentium; omnes enim cultus idolorum fides eius abscondit, omnes eorum ceremonias obliteravit: qui etiam iis qui in se peccaverant, doluit quam dederat periisse indulgentiam, et veniam denegatam. Sed non negabunt filii, quod donavit pater: non negabunt, etiamsi quidam interturbare conatus sit; neque enim poterunt negare, quod in commune donavit, qui solvunt, quod singulis dedit.

Nihil gloriosius exitus tanti principis habuit, qui omnia iam filiis tradidisset, regnum, potestatem, nomen augusti: nihil, inquam, speciosius ei in morte servatum est, quam quod in aliquantis promissa annonarum exigendarum relaxatio, dum moratur, facta est successio eius indulgentiarum haereditas; ut ille qui voluit impedire, sibi odium fecerit, Theodosio tamen tantae cumulus gratiae non sit ademptus. Nec immerito, si enim privatorum ultimae voluntates, et deficientium testamenta habent perpetem firmitatem; quomodo potest tanti principis esse irritum testamentum? Gloriosius quoque in eo Theodosius, qui non communi iure testatus est; de filiis enim nihil habebat novum quod conderet, quibus totum dederat, nisi ut eos praesenti commendaret parenti: et de subditis sibi et commissis testari debuit, ut legata dimitteret, fidei commissa signaret. Praecepit dari legem indulgentiae, quam scriptam reliquit. Quid dignius, quam ut testamentum imperatoris lex sit?

Ergo tantus imperator recessit a nobis, sed non totus recessit; reliquit enim nobis liberos suos, in quibus eum debemus agnoscere, et in quibus eum et cernimus et tenemus. Nec moveat aetas: fides militum imperatoris perfecta est aetas; est enim perfecta aetas, ubi perfecta est virtus. Reciproca haec; quia et fides imperatoris militum virtus est.

Caput 20

Quintus Aurelius Symmachus (ca. 340 – post 402 a. D)

Est tamen superstes unum eloquentiae Symmachianae specimen, quod argumentorum grauitate, copiis haud vulgaribus in breuitate, et summa arte, ad praestantidimorum oratorum opera accedit, Epistola (X, 54.) ad DDD. Valentinianum, Theodosium et Arcadium semper Augg. pro Ara Victoriae in Curiam reponenda; dicetis, in causa haud probanda eum ingenium exeruisse; at enim ex eius sensu et iudicio diiudicatio facienda est. Argumentorum dilectu, vi, pondere, aculeis, non minus admirabilis illa est, quam prudentia, cautione, ac verecundia; quam tanto magis sentias, si verbosam et inanem, interdum calumniosam et veteratoriam, declamationem Ambrosii compares. (...) Submota Gratiani iussu ara Victoriae e Curia, a. 382. paullo post premebatur urbs graui fame; quod Symmachus ad sacrilegam Impietatem refert locis pluribus, inprimis in nobilissima Epistola X, 54. supra memorata. Orta erat fames ex sterilitate anni maxime in Africa; delata est annonae cura in Symmachum Praefectum urbis ab Impp. dictum, classes aliis ex locis aduehi frumentum iussae; ita Africae damna Macedonicis maxime commeatibus fuit compensata. Chr. G. Heynii ... Opuscula academica collecta et animadversionibus locupletata. Volumen 6. Gottingae, 1812, 11-13.

Relatio III De ara Victoriae (426)

Dominis imperatoribus Valentiniano, Theodosio et Arcadio semper augustis
Symmachus vir clarissimus praefectus urbi

Prooemium

Ubi primum senatus amplissimus semperque vester subiecta legibus vitia cognovit et a principibus piis vidit purgari famam temporum proximorum, boni saeculi auctoritatem secutus evomuit diu pressum dolorem atque iterum me querelarum suarum iussit esse legatum. Cui ideo divi principis denegata est ab improbis audientia quia non erat iustitia defutura, domini imperatores Valentiniane, Theodosi et Arcadi incliti victores ac triumphatores, semper augusti.

Gemino igitur functus officio et ut praefectus vester gesta publica prosequor et ut legatus civium mandata commendo. Nulla est hic dissensio voluntatum, quia iam credere homines desierunt aulicorum se studio praestare, si discrepent. Amari, coli, diligi maius imperio est. Quis ferat obfuisse rei publicae privata certamina? Merito illos senatus insequitur, qui potentiam suam famae principis praetulerunt, noster autem labor pro clementia vestra ducit excubias. Cui enim magis commodat, quod instituta maiorum, quod patriae iura et fata defendimus quam temporum gloriae? Quae tum maior est, cum vobis contra morem parentum intellegitis nil licere.

Pars I

Repetimus igitur religionum statum, qui rei publicae diu profuit. Certe dinumerentur principes utriusque sectae, utriusque sententiae: Pars eorum prior caerimonias patrum coluit, recentior non removet. Si exemplum non facit religio veterum, faciat dissimulatio proximorum. Quis ita familiaris est barbaris, ut aram Victoriae non requirat? Cauti in posterum sumus, et aliarum rerum ostenta vitamus. Reddatur saltem nomini honor, qui numini denegatus est. Multa Victoriae debet aeternitas vestra et adhuc plura debebit. Aversentur hanc potestatem, quibus nihil profuit, vos amicis triumphis patrociniis nolite deserere! Cunctis potentia ista votiva est. Nemo colendam neget quam profitetur optandam.

(...)

Suus enim cuique mos, suus cuique ritus est. Varios custodes urbibus cultus mens divina distribuit. Ut animae nascentibus, ita populis fatales genii dividuntur. Accedit utilitas, quae maxime homini deos adserit. Nam cum ratio omnis in operto sit, unde rectius quam de memoria atque documentis

rerum secundarum cognitio venit numinum? Iam si longa aetas auctoritatem religionibus faciat, servanda est tot saeculis fides et sequendi sunt nobis parentes, qui secuti sunt feliciter suos.

Romam nunc putemus adsistere atque his vobiscum agere sermonibus: Optimi principum, patres patriae, reveremini annos meos, in quos me pius ritus adduxit! Utar caerimoniis avitis; neque enim paenitet. Vivam meo more, quia libera sum! Hic cultus in leges meas orbem redegit, haec sacra Hannibalem a moenibus, a Capitolio Senonas reppulerunt. Ad hoc ergo servata sum, ut longaeva reprehendar?

Videro, quale sit, quod instituendum putatur; sera tamen et contumeliosa emendatio senectutis. Ergo diis patriis, diis indigetibus pacem rogamus. Aequum est, quidquid omnes colunt, unum putari. Eadem spectamus astra, commune caelum est, idem nos mundus involvit. Quid interest, qua quisque prudentia verum requirat? Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum. Sed haec otiosorum disputatio est. Nunc preces, non certamina offerimus.

(...)

Nemo me putet tueri solam causam religionum! Ex huiusmodi facinoribus orta sunt cuncta Romani generis incommoda. Honoraverat lex parentum Vestales virgines ac ministros deorum victu modico iustisque privilegiis. Stetit muneris huius integritas usque ad degeneres trapezitas, qui ad mercedem vilium baiulorum sacra castitatis alimenta verterunt. Secuta est hoc factum fames publica et spem provinciarum omnium messis aegra decepit.

Non sunt haec vitia terrarum. Nihil inputemus austris! Nec rubigo segetibus obfuit nec avena fruges necavit: Sacrilegio annus exaruit. Necesse enim fuit perire omnibus, quod religionibus negabatur. Certe si est huius mali aliquod exemplum, inputemus tantam famem vicibus annorum: Gravis hanc sterilitatem causa contraxit. Silvestribus arbustis vita producitur et rursus ad Dodonaeas arbores plebis rusticae inopia convolvit.

Quid tale provinciae pertulerunt, cum religionum ministros honor publicus pasceret? Quando in usum hominum concussa quercus, quando vulsae sunt herbarum radices, quando alternos regionum defectus deseruit fecunditas mutua, cum populo et virginibus sacris communis esset annona? Commendabat enim terrarum proventum victus antistitum et remedium magis quam largitas erat. An dubium est semper pro copia omnium datum, quod nunc inopia omnium vindicavit?

Caput 21

Augustinus Hipponensis (354-430 a. D)

De doctrina Christiana, liber IV (426)

Liber quartus de proferendis rebus agit.

Hoc opus nostrum quod inscribitur De doctrina Christiana, in duo quaedam fueram prima distributione partitus. Nam post proemium, quo respondi eis qui hoc fuerant reprehensuri: Duae sunt res, inquam, quibus nititur omnis tractatio Scripturarum: modus inveniendi quae intellegenda sunt, et modus proferendi quae intellecta sunt. De inveniendo prius, de proferendo postea disseremus. Quia ergo de inveniendo multa iam diximus et tria de hac una parte volumina absolvimus, Domino adiuvante, de proferendo pauca dicemus, ut si fieri potuerit, uno libro cuncta claudamus totumque hoc opus quattuor voluminibus terminetur.

Rhetoricae praecepta tradere non est huius instituti.

Primo itaque expectationem legentium, qui forte me putant rhetorica daturum esse praecepta quae in scholis saecularibus et didici et docui, ista praelocatione cohibeo, atque ut a me non expectentur admoneo; non quod nihil habeant utilitatis, sed quod, si quid habent, seorsum discendum est, si cui fortassis bono viro etiam haec vacat discere, non autem a me vel in hoc opere vel in aliquo alio requirendum.

Rhetorica facultate christianum doctorem uti convenit.

Nam cum per artem rhetoricam et vera suadeantur et falsa, quis audeat dicere, adversus mendacium in defensoribus suis inermem debere consistere veritatem, ut videlicet illi qui res falsas persuadere conantur, noverint auditorem vel bene volum vel intentum vel docilem proemio facere; isti autem non noverint? Illi falsa breviter, aperte, verisimiliter et isti vera sic narrent ut audire taedeat, intellegere non pateat, credere postremo non libeat? Illi fallacibus argumentis veritatem oppugnent, asserant falsitatem, isti nec vera

defendere nec falsa valeant refutare? Illi animos audientium in errorem moventes impellentesque dicendo terreant, contristent, exhilarent, exhortentur ardentem; isti pro veritate lenti frigidique dormitent? Quis ita desipiat ut hoc sapiat? Cum ergo sit in medio posita facultas eloquii, quae ad persuadenda seu prava seu recta valet plurimum, cur non bonorum studio comparatur, ut militet veritati, si eam mali ad obtinendas perversas vanasque causas in usus iniquitatis et erroris usurpant?

Rhetoricae praecepta qua aetate quave ratione disci possunt.

Sed quaecumque sunt de hac re observationes atque praecepta, quibus, cum accedit in verbis plurimis ornamentisque verborum exercitioris linguae solertissima consuetudo, fit illa quae facundia vel eloquentia nominatur, extra istas litteras nostras, seposito ad hoc congruo temporis spatio, apta et convenienti aetate discenda sunt eis qui hoc celeriter possunt. Nam et ipsos Romanae principes eloquentiae non piguit dicere quod hanc artem nisi quis cito possit numquam omnino possit perdiscere. Quod utrum verum sit, quid opus est quaerere? Non enim, etiam si possint haec a tardioribus tandem aliquando perdisci, nos ea tanti pendimus ut eis discendis iam maturas vel etiam graves hominum aetates velimus impendi. Satis est ut adolescentulorum ista sit cura, nec ipsorum omnium quos utilitati ecclesiasticae cupimus erudiri, sed eorum quos nondum magis urgens, et huic rei sine dubio praeponenda necessitas occupavit. Quoniam si acutum et fervens adsit in genium, facilius adhaeret eloquentia legentibus et audientibus eloquentes, quam eloquentiae praecepta sectantibus. Nec desunt ecclesiasticae litterae, etiam praeter canonem in auctoritatis arce salubriter collocatum, quas legendo homo capax, etsi id non agat, sed tantummodo rebus quae ibi dicuntur intentus sit, etiam eloquio quo dicuntur, dum in his versatur, imbuitur, accedente vel maxime exercitatione sive scribendi sive dictandi, postremo etiam dicendi, quae secundum pietatis ac fidei regulam sentit. Si autem tale desit ingenium, nec illa rhetorica praecepta capiuntur nec, si magno labore inculcata quantulumcumque ex parte capiantur, aliquid prosunt. Quandoquidem etiam ipsi qui ea didicerunt et copiose ornateque dicunt, non omnes ut secundum ipsa dicant, possunt ea cogitare cum dicunt, si non de his disputant. Immo vero vix ullos eorum esse existimo qui utrumque possint, et dicere bene et ad hoc faciendum praecepta illa dicendi cogitare cum dicunt. Cavendum est enim ne fugiant ex animo, quae dicenda sunt, dum attenditur ut arte dicantur. Et tamen in sermonibus atque dictionibus eloquentium impleta reperiuntur praecepta eloquentiae, de quibus illi ut eloquerentur vel cum eloquerentur non cogitaverunt, sive illa didicissent sive ne attigissent quidem. Implent quippe illa, quia eloquentes sunt, non adhibent ut sint eloquentes.

Pueri ex ore loquentium locutiones discunt.

Quapropter, cum ex infantibus loquentes non fiant, nisi locutiones discen-

do loquentium, cur eloquentes fieri non possunt, nulla eloquendi arte tradita, sed elocutiones eloquentium legendo et audiendo et, quantum assequi conceditur, imitando? Quid, quod ita fieri ipsis quoque experimur exemplis? Nam sine praeceptis rhetoricis novimus plurimos eloquentiores plurimis qui illa didicerunt, sine lectis vero et auditis eloquentium disputationibus vel dictionibus neminem. Nam neque ipsa arte grammatica, qua discitur locutionis integritas, indigerent pueri, si eis inter homines, qui integre loquerentur, crescere daretur et vivere. Nescientes quippe ulla nomina vitiorum, quidquid vitiosum cuiusquam ore loquentis audirent, sana sua consuetudine reprehenderent et caverent, sicut rusticos urbani reprehendunt, etiam qui litteras nesciunt.

Officium doctoris christiani...

Debet igitur divinarum Scripturarum tractator et doctor, defensor rectae fidei ac debellator erroris, et bona docere et mala dedocere atque in hoc opere sermonis conciliare aversos, remissos erigere, nescientibus quid agatur quid exspectare debeant intimare. Ubi autem benevolos, intentos, dociles aut invenerit aut ipse fecerit, cetera peragenda sunt, sicut postulat causa. Si docendi sunt qui audiunt, narratione faciendum est, si tamen indigeat, ut res de qua agitur innotescat. Ut autem quae dubia sunt certa fiant, documentis adhibitis ratiocinandum est. Si vero qui audiunt movendi sunt potius quam docendi, ut in eo quod iam sciunt agendo non torpeant et rebus assensum quas veras esse fatentur accomodent, maioribus dicendi viribus opus est. Ibi obsecrationes et increpationes, concitationes et coercitiones et quaecumque alia valent ad commovendos animos, sunt necessaria.

... et cuiusvis eruditi hominis.

Et haec quidem cuncta quae dixi omnes fere homines in his quae eloquendo agunt, facere non quiescunt.

Interest magis ut sapienter dicat christianus orator, quam ut eloquenter.

Sed cum alii faciant obtunse, deformiter, frigide, alii acute, ornate, vehementer, illum ad hoc opus unde agimus iam oportet accedere, qui potest disputare vel dicere sapienter, etiamsi non potest eloquenter, ut prosit audientibus, etiamsi minus, quam prodesset si et eloquenter posset dicere. Qui vero affluit insipienti eloquentia, tanto magis cavendus est quanto magis ab eo in his quae audire inutile est, delectatur auditor et eum quoniam diserte dicere audit, etiam vere dicere existimat. Haec autem sententia nec illos fugit qui artem rhetoricam docendam putarunt. Fassi sunt enim sapientiam sine eloquentia parum prodesse civitatibus, eloquentiam vero sine sapientia nimium obesse plerumque, prodesse numquam. Si hoc ergo illi, qui praecepta eloquentiae tradiderunt, in eisdem libris in quibus id egerunt, veritate instigante coacti sunt confiteri, veram, hoc est supernam quae a Patre luminum descendit sapientiam nescientes, quanto magis nos non aliud sentire debemus, qui huius sapientiae filii et ministri sumus? Sapienter autem dicit homo

tanto magis vel minus, quanto in Scripturis sanctis magis minusve profecit, non dico in eis multum legendis memoriaeque mandandis, sed bene intelligendis et diligenter earum sensibus indagandis. Sunt enim qui eas legunt et neglegunt: legunt ut teneant, neglegunt ne intellegant. Quibus longe sine dubio praeferendi sunt qui verba earum minus tenent et cor earum sui cordis oculis vident. Sed utrisque ille melior qui et cum volet eas dicit et sicut oportet intellegit.

Dicendi ars legendo oratorum libros acquiritur.

Huic ergo qui sapienter debet dicere, etiam quod non potest eloquenter, verba Scripturarum tenere maxime necessarium est. Quanto enim se pauperiorem cernit in suis, tanto eum oportet in istis esse ditiozem, ut quod dixerit suis verbis probet ex illis, et qui propriis verbis minor erat, magnorum testimonio quodammodo crescat. Probando enim delectat qui minus potest delectare dicendo. Porro qui non solum sapienter, verum etiam eloquenter vult dicere, quoniam profecto plus proderit, si utrumque potuerit, ad legendos vel audiendos et exercitatione imitandos eloquentes eum mitto libentius quam magistris artis rhetoricae vacare praecipio; si tamen hi qui leguntur et audiuntur, non solum eloquenter, sed etiam sapienter dixisse vel dicere veraci praedicatione laudantur. Qui enim eloquenter dicunt, suaviter; qui sapienter, salubriter audiuntur. Propter quod non ait Scriptura: Multitudo eloquentium, sed: Multitudo sapientium sanitas est orbis terrarum. Sicut autem saepe sumenda sunt et amara salubria, ita semper vitanda est pernicioza dulcedo. Sed salubri suavitate vel suavi salubritate quid melius? Quanto enim magis illic appetitur suavitas, tanto facilius salubritas prodest. Sunt ergo ecclesiastici viri qui divina eloquia non solum sapienter, sed eloquenter etiam tractaverunt, quibus legendis magis non sufficit tempus quam deesse ipsi studentibus et vacantibus possunt.

Eloquentia in sacris auctoribus profanam eloquentiam transcendit.

Hic aliquis forsitan quaerit utrum auctores nostri, quorum scripta divinitus inspirata canonem nobis saluberrima auctoritate fecerunt, sapientes tantummodo an eloquentes etiam nuncupandi sunt. Quae quidem quaestio apud me ipsum et apud eos qui mecum quod dico sentiunt, facillime solvitur. Nam ubi eos intellego, non solum nihil eis sapientius, verum etiam nihil eloquentius mihi videri potest. Et audeo dicere omnes qui recte intellegunt quod illi loquuntur, simul intellegere non eos aliter loqui debuisse. Sicut est enim quaedam eloquentia quae magis aetatem iuvenilem decet, est quae senilem, nec iam dicenda est eloquentia si personae non congruat eloquentis; ita est quaedam, quae viros summa auctoritate dignissimos planeque divinos decet. Haec illi locuti sunt, nec ipsos decet alia nec alios ipsa. Ipsis enim congruit; alios autem, quanto videtur humilior, tanto altius non ventositate, sed soliditate transcendit. Ubi vero non eos intellego, minus quidem mihi

apparet eorum eloquentia, sed eam tamen non dubito esse talem, qualis est ubi intellego. Ipsa quoque obscuritas divinorum salubriumque dictorum tali eloquentiae miscenda fuerat, in qua proficere noster intellectus, non solum inventione, verum etiam exercitatione deberet.

Sermo 350. De caritate (425-430)

Caritas mandatum novum faciens hominem novum.

Divinarum Scripturarum multiplicem abundantiam, latissimamque doctrinam, fratres mei, sine ullo errore comprehendit, et sine ullo labore custodit, cuius cor plenum est caritate, dicente Apostolo: Plenitudo autem legis caritas; et alio loco: Finis autem praecepti est caritas de corde puro, et conscientia bona, et fide non ficta. Quis est autem finis praecepti, nisi praecepti adimpletio? et quid est praecepti adimpletio, nisi legis plenitudo? Quod ergo ibi dixit: Plenitudo legis est caritas, hoc etiam hic dixit: Finis praecepti est caritas. Nec dubitari ullo modo potest, quod templum Dei sit homo, in quo habitat caritas. Dicit enim et Ioannes: Deus caritas est. Haec autem dicentes Apostoli et nobis caritatis excellentiam commendantes, non utique aliud, nisi quod comederant, ructuare potuerunt. Ipse quippe Dominus pascens eos verbo veritatis, verbo caritatis, quod est ipse panis vivus, qui de caelo descendit, Mandatum, inquit, novum do vobis, ut diligatis invicem. Et iterum: In hoc scient omnes quia discipuli mei estis, si vos invicem dilexeritis. Ille enim qui venit per crucis irrisiōem carnis perimere corruptionem, et vetustatem vinculi mortis nostrae suae mortis novitate dissolvere, mandato novo fecit hominem novum. Res enim vetus erat, ut homo moreretur. Quod ne semper valeret in homine, res nova facta est, ut Deus moreretur. Sed quia in carne mortuus est, non in divinitate, per sempiternam vitam divinitatis non permisit esse sempiternum interitum carnis. Itaque, sicut dicit Apostolus: Mortuus est propter delicta nostra, et resurrexit propter iustificationem nostram. Qui ergo contra mortis vetustatem attulit vitae novitatem, ipse contra vetus peccatum opponit novum mandatum. Quapropter quisquis vetus peccatum vis exstinguere, mandato novo exstingue cupiditatem, et amplectere caritatem. Sicut enim radix omnium malorum est cupiditas; ita et radix omnium bonorum est caritas.

Scripturarum tota doctrina caritate possidetur.

Totam magnitudinem et latitudinem divinorum eloquiorum segura possidet caritas, qua Deum proximumque diligimus. Docet enim nos caelestis unus Magister, et dicit: Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota

anima tua, et ex tota mente tua: et diliges proximum tuum sicut te ipsum. In his duobus praeceptis universa Lex pendet, et Prophetae. Si ergo non vacat omnes paginas sanctas perscrutari, omnia involucra sermonum evolvere, omnia Scripturarum secreta penetrare; tene caritatem, ubi pendent omnia: ita tenebis quod ibi didicisti; tenebis etiam quod nondum didicisti. Si enim nosti caritatem, aliquid nosti unde et illud pendet quod forte non nosti: et in eo quod in Scripturis intellegis, caritas patet; in eo quod non intellegis, caritas latet. Ille itaque tenet et quod patet et quod latet in divinis sermonibus, qui caritatem tenet in moribus.

Caritatis laus.

Quapropter, fratres, sectamini caritatem, dulce ac salubre vinculum mentium, sine qua dives pauper est, et cum qua pauper dives est. Haec in adversitatibus tolerat, in prosperitatibus temperat; in duris passionibus fortis, in bonis operibus hilaris; in tentatione tutissima, in hospitalitate latissima; inter veros fratres laetissima, inter falsos patientissima. In Abel per sacrificium grata, in Noe per diluvium segura, in Abrahae peregrinationibus fidelissima, in Moyse inter iniurias lenissima, in David tribulationibus mansuetissima. In tribus pueris blandos ignes innocenter exspectat: in Machabaeis saevos ignes fortiter tolerat. Casta in Susanna erga virum, in Anna post virum, in Maria praeter virum. Libera in Paulo ad arguendum, humilis in Petro ad oboediendum: humana in Christianis ad confitendum, divina in Christo ad ignoscendum. Sed quid ego de caritate maius aut uberius possum dicere, quam quas per os Apostoli laudes eius intonat Dominus, supereminentem viam demonstrantis atque dicentis: Si linguis hominum loquar et Angelorum, caritatem autem non habeam, factus sum aeramentum sonans, aut cymbalum tinniens. Et si habuero prophetiam, et sciero omnia sacramenta, et omnem scientiam, et si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, caritatem autem non habeam, nihil sum. Et si donavero omnes facultates meas, et si distribuero omnia mea pauperibus, et si tradidero corpus meum ut ardeam, caritatem autem non habeam, nihil mihi prodest. Caritas magnanima est, caritas benigna est. Caritas non aemulatur, non agit perperam, non inflatur, non dehonestatur, non quaerit quae sua sunt, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati. Omnia tolerat, omnia credit, omnia sperat, omnia suffert. Caritas numquam cadit? Quanta est ista? Anima litterarum, prophetiae virtus, sacramentorum salus, scientiae solidamentum, fidei fructus, divitiae pauperum, vita morientium. Quid tam magnanimum, quam pro impiis mori? quid tam benignum, quam inimicos diligere? Sola est quam felicitas aliena non premit, quia non aemulatur. Sola est quam felicitas sua non extollit, quia non inflatur. Sola est quam conscientia mala non pungit, quia non agit perperam. Inter opprobria segura est, inter odia benefica

est; inter iras placida est, inter insidias innocens; inter iniquitates gemens, in veritate respirans. Quid illa fortius, non ad retribuendas, sed ad non curandas iniurias? Quid illa fidelius, non vanitati, sed aeternitati? Nam ideo tolerat omnia in praesenti vita, quia credit omnia de futura vita; et suffert omnia quae hic immittuntur, quia sperat omnia quae ibi promittuntur: merito numquam cadit. Ergo sectamini caritatem, et eam sancte cogitantes afferte fructus iustitiae. Et quidquid uberius, quam ego dicere potui, vos inveneritis in eius laudibus, appareat in vestris moribus. Oportet enim ut senilis sermo non solum sit gravis, sed etiam brevis.

Index

1	Cato	3
2	C. Gracchus	5
3	Crassus	9
4	Rhetorica ad Herennium	14
5	Cicero	19
6	Caesar	30
7	Livius	33
8	Laudatio Turiae	35
9	Seneca maior	37
10	Claudius	41
11	Petronius	45
12	Quintilianus	47
13	Tacitus	50
14	Plinius minor	57
15	Fronto	63
16	Apuleius	65
17	Tertullianus	70

<i>Index</i>	93
18 Panegyricus Constantino	74
19 Ambrosius	80
20 Symmachus	82
21 Augustinus	85